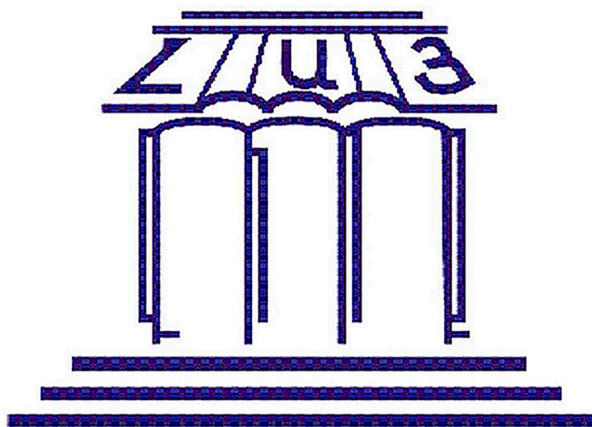

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1211

215
U-88

1924

my 58

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԱԳԻՏ-ԲԱԺՆԻ ՍԵՐԻԱ N 5.

215
U-88

uy

Պրոլետարներ բոլոր լեռերի, միացե՛ք

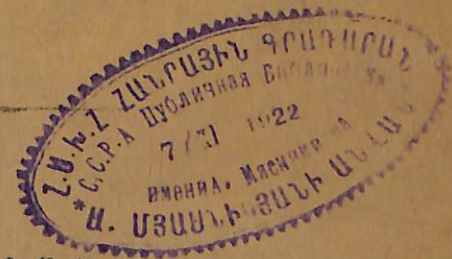
Ի. ՍՏԵՊԱՆՈՎ,

ՀՈԳՈՒ, ՀԱՆԴԵՐՁՅԱԼ ԿՅԱՆՔԻ,
ԱՍՏԾՈՒ ՅԵՎ ԱՆՄԱՀՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՂԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)

26839

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ Տ. ՀԱԽՈՒՄՅԱՆ

Յ Ե Ր Ե Ղ Ո Ւ
Տ Ր Ե Ս Տ Ի Ա Ռ Ա Ղ Ի Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն
1924

11625

I

Քրիստոնեյական հնամենն պատկերացումները հանդերձյալ կյանքի յերանությունների և տանջանքների, դժոխքի և դրախտի մասին յեղել են դունեղ և պարզ, բացահայտ և վառ: Քրիստոնեյական յեկեղեցու հայրերից ձեկը, իրինեյոսը, զրել է: «Այն ժամանակ խաղող մի կըռսնի. ամեն մի արմատից- տասը հազար թուփ, ամեն մի թուփից- տասը հազար մեծ ճյուղ, ամեն մի մեծ ճյուղից- տասը հազար փոքր, ամեն մի փոքր ճյուղքին տասը հազար վողկույղ և մի վողկույղում- տասը հազար պտուղ, իսկ ամեն մի պտուղից- քսան դույլ գինի»:

Յեվ վնչ միայն գինու ծովեր և ովկյաններ պիտի լինեն մատչելի այն արդարներին, վորոնք այս աշխարհում լուկ ջուր եյին խմում, այլ և նրանք կվայելեն նայեվ սիրային բոլոր ուրախությունները: «Ջահել աղջիկները, պրում ե նույն իրենեյոսը, վորին սրբացրել ե քրիստոնեյական յեկեղեցին, կզվարճանան յերիտասարդ տղաների հետ միասին: Նույն իրավունքները կունենան և ծերունիները՝ և վայելքների մեջ ցավերին ու հոգսերին ել տեղ չի մնա»:

Այս բոլորը շատ նման և մահմեդական դրախտին: Միայն մի բանն ե պակաս. այդ ել այն ե, վոր մահմեդականների մոտ գինու խնդիրը մի քիչ դժվար ե...

Սուրբ հայրերը շատ վառվում և գունեղ ներկերով եյին նկարագրում դրախտային յերանությունները, կրթված մարդիկ սկսեցին փոքր ինչ շփոթվել այդ բոլորից: Աստվածաբանները միաբերան հայտարարեցին, վոր այդ ամենը հեթանոսական հասկացողություններ են, վոր զրանք ներդրամիտ գիշումներ են յեղել տգետ ամբոխին, վորն քնդունակ չեր բարձրանալ մինչև նրբության, անմարմնականի և հոգևոր բմբռնողությունը:

Չկան և չի լինի մարմնական կվնչ մի տանջանք կամ ուրախություն վնչ դժոխքում և վնչ ել դրախտում: Այդ բոլորը պիտի և հասկանալ «հոգեվոր» և «փոխարեական» իմաստով: Մեղավորների խղճի տանջանքները, վորոնք այն պահուն այն պիտի խղճահարություն կունենան, ինչպիսին աշխարհիս յերե-

սին յերբեք չեն ունեցել, այդ աւանջանքները այնքան մորմո-
քող և հիվանդագին կլինին և այնքան անամոք և այրող, վոր
կարելի չէ նմանեցնել հավերժական և անմար կրակի ազդեցու-
թյանը այն մարմինն, վորը վառվում և և չի այրվում:

Յեւ արդարեւերի համար նույնպէս չեն լինի զրախտային
այգիներ, հավերժորեն յերգող հրեշտակներով և թռչուններով,
բուրավետ ծաղիկներով, ծառերով և այնպիսի թփերով, վորոնք
կռանում են աշխարհիս յերեսին չափանված խաղողի հսկայական
վողիւլջների ծանրությունից: Յերանությունը—արարչին մո-
տիկ լինելու, նրան տեսնելու և նրա մեջ լուծվելունն է: Ծաղիկ-
ները, պտուղները, խաղողը, կերն ու խումբ, այդ բոլորը մի-
անգամայն ավելորդ կլինի թեկուզ հենց միայն այն պատճառով,
վոր անմարմին եյակը՝ հոգին վնչ մի ֆիզիքական պահանջ չունի
նա կարիք չի զգում վնչ զգեստի, վնչ սնունդի, վնչ խմիչքի և
վնչ էլ սեռական վայելքների: Այս բոլորն յեվս պետք և հասկա-
նալ հոգեվոր և փոխաբերական իմաստով: Մենք և մասնավորա-
կողիտ և տգետ ամբողջը՝ անգոր ենք յերեւակայել անգամ ար-
դարներին սպասող յերանության բովանդակ վեհությունն ու
խորությունը այն պահուն, յեր նրանք մոտիկ կլինեն աստծուն:
Սակայն մեզ անհրաժեշտ են իրական ազդեցություններ, ան-
հրաժեշտ և, վոր մենք իմանանք՝ թե ինչ պարգեւ և հատուցում
պետք և ստանանք մենք: Յեւ ահա, ճարներս ինչ, այն յերա-
նությունը, վոր սպասում և արդարներին և վոր մեզ անհայտ և
և զերպանց և մեր բոլոր գիտեցածներէց, մենք հարկադրված
ենք եամեմատել այն միակ բանին, վոր մենք պարզ պատկերաց-
նում ենք մեզ, այսինքն—սեռական վայելքներին:

Տերտերական այս շփոթված մեկնությունների մեջ կարծես
թե ամեն ինչ այնքան էլ հարթ ու պարզ չէ: Ավելի ճիշտն ա-
սած՝ վնչ մի բանն էլ հարթ ու պարզ չէ: Յեւ ամենաեյակայանն
ըստ քրիստոնեյական ուսմունքի՝ ապագա, հավիտենական կյան-
քում հորություն են առնելու վնչ միայն հոգիները, այլև մար-
միքները: Բայց ինչ իմաստ կա մարմինների հարության մեջ
և այդ ինչ տեսակ մարմիններ պիտի լինին գրգռ, յեթի չեն
տեսնելու, չեն լսելու, հոտառություն չեն ունենալու և անընդու-
նակ են լինելու խնդալ ու տանջվել, ինչպէս այդ հատուկ և
յուրաքանչյուր կենդանի մարմինն: Պարզ և, վոր յեթե մարդս
հարություն և առնելու ամբողջությամբ, հոգով ու մարմնով,
ապա այդ լինելու յե լուի նրա համար, վոր նա ամբողջովին,

հոգով ու մարմնով էլ հատուցումն ստանա այն ամենի համար,
ինչ վոր արել և հոգով ու մարմնով: Յեւ ինչ և նշանակում մո-
տիկ կամ հեռու լինել աստծուն: Յեթե նա, իրնք, ամենուրեք
և, ապա ուրեմն, նա ամեն տեղ և ամեն մի արարածի մեջ և
և ամեն մի մարդու մեջ է՝ արդար թի մեղավոր, հաշիվը
մեկ և:

Սակայն մենք կանգ չենք առնի սկզբնական քրիստոնեյու-
թյան հասկացողություններին քիչ թե շատ ազնվացրած կերպա-
րանք տալու նմանորինակ ջանքերի վրա: Մեզ համար հետո-
քըքրական են քրիստոնեյական ամենատնտեսական և ամենա-
տարածված հասկացողություններն ու պատկերացումները՝ դժոխքի
ու զրախտի մասին: Հետաքրքրական են այն մտապատկերները,
վորոնք պահպանվել են ամբողջ միջին դարերի ընթացքում: Հե-
տաքրքրական են այն հասկացողություններն ու մտապատկեր-
ները, վոր քահանաները գետ այսոր էլ ներշնչում են հավատա-
ցյալներին և վորը նրանք պատմում են վնչ միայն բանավոր
դրույցների պահին, այլև պարզ զրախտության միջոցով:
Կարգացք, որինսկի համար, այն հոգեմաները, վորոնք կցվում
են այսպէս կոչված «նշնչելոց հիշատակություններին» և «հիշա-
տակացուցակներին» և վորոնց միջոցով ապացուցվում է, թե
վորքան կարեւոր և հանգուցյալների հիշատակությունը: Նմանո-
րինակ «ժողովրդական» պարզ պատկերացումներին դժողքի և
զրախտի մասին համաձայն և համակիր են յեղի և բոլոր այն
սրբակենաց արդարները, վորոնց մասին պատմվում է «Սրբոց
կենցաղագրքերում»:

Քրիստոնեյաները շատ տարբեր պատկերացումներ ունին
հանդերձալ կյանքի մասին: Վերցնենք հենց, որինսկի համար,
զրախտը: Սկզբնական դաշտեկալից պարտեզ էր, վոր զանվում
էր «արեւելքում», մոտավորապէս այնտեղ, վորտեղ գտնվում և Մի-
ջագետքը: Այնուհետև այդ զրախտը ստիպված յեղան փոխա-
ղել մի ուրիշ տեղ, յերեւի մարդկային հասարակությունը շատ
էր աճել ու բազմացել և «խաղաման» վտանգից զրախտը փո-
խաղրվեց «յերկինք», «վերին», «յերկնային» բարձունքները՝
ամպերից վեր: Մի քանի արդարների վկայությամբ՝ դա նույն
շքեղազարդ պարտեզն է: Սակայն քաղաքացիք, մասնավորա-
պէս այնպիսի, վորոնք կապված էին Պոլիս քաղաքին, այդ զրախտը
կարողանում էին պատկերացնել միայն վորպէս մի քաղաք,
վորը բաղկացած է բազմաթիւ «կապարաններից»: Յուրաքան-

չյուր կացարանը մի ապարանք է՝ հատկացված վորեկի բարձրաստիճան և պատվական սրբի։ Նրա պահակը կազմված է հրեշտակներից, նրա պալատականների շտաբը՝ մեկ աստիճան պակաս արդարներից։ Շքեղազարդ պարտեզում ամբողջ յերանյալ կյանքը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ անընդհատ յերգեր և կեր ու խում։ Կացարան-ապարանքում այդ սուրբը մշտապես և, հավանորեն, անբացակա նստած և իր գահույթին և, ինչպես յերկվում է, հրճվում և իր բարձր գիրքի պայծառ գիտակցությամբ։ Աստծո առջև ունեցած իր վաստակների համար այն աշխարհում նա ինչ վոր մի շատ նման բան և դառնում բյուզանդական (հունական) կայսրին։ Իսկ ավելի մանրիկ և ավելի անգուցյն արդարները դառնում են նրա պալատականները։

Դժոխքի բանը նույնպես ավելի բարդ և ու խճճված, քան սովորաբար կարծում են։ Մի կողմից դժոխքը յեփած կուպր է, վորի մեջ մեղավորները կողերից կեռով կախված տապալկվում են անմարելի կրակի վրա, յեփվում են յեռացող ձյութով կամ ձծուկով լցված կաթսաների մեջ, լպստում են մինչև ճերմակի շիկացրած թշե թավաները, յենթարկվում են զարհուրելի չարչարանքների բոլոր այն գործիքներով, վոր կարողացել են հորինել միջնադարյան դատավարությունը և հոգեվորականությունը՝ կատարյալ մի արշավանք սկսելով աղանդավորների, հերետիկոսների, հերձվածողների, ոտարադավանների և բոլոր այն մարդկանց դեմ, վորոնք յերկմտում էին հոգեվորականության և նրա ուսմունքի սրբության վերաբերմամբ։ Դահլիճ-սատանաները զինված են յեղաններով, կեռերով, աքցաններով, քյալիաթիներով, սիմիչներով, սղոցներով, մեխերով, քերծիչներով և, մի խոսքով, սատանայական գործիքների հսկայական կոմպլեկտով։

Բայց, մյուս կողմից, դժոխքը՝ «խորին խավար» է, մութ ու ահավոր մի վայր, ուր չի թափանցում լուսո և վոչ մի շող և վորտեղ չի լավում ուրիշ ոչ մի ձայն, բացի անլուելի լացն ու վողբը և ատամների կրճատը։

Քահանաներն, իրանց հատուկ ինքնավստահությամբ և գործի գիտությամբ պատմում են, վոր «խորին խավարը» իրոք գոյութուն ունի և վոր նրանից դատ գոյութուն ունի նայել «արտաքին խավար»՝ կարծյոք վոչ այն աստիճան ահավոր, վորքան «խորին խավարը», բայց այնուամենայնիվ՝ բավական անհրապույր և անհավաք...

Սակայն սրանով էլ դեռ չի սպառվում հանդերձյալ յերկրներին բազմակերպությունը։ Ըստ քրիստոնեական հայացքների՝ աստծու դեմ յեղած ու ապստամբված հրեշտակները, պարտություն կրելով վճռական պայքարում, նետված էին ինչվոր մի «անդունդ»։ Թեյեկ, ինչպես ինքն անունն արդեն ցույց է տալիս, վոր դա՝ մի անհատակ տարածություն է, այսինքն մի անասնման խորություն, այնուամենայնիվ նրսնք, ինչպես յերկվում է մի հնարքով դուրս են յեկել այդ անդունդից և նոր միջոցներով վերսկսել են իրենց պայքարը ամենակալի դեմ՝ բոլորովին չկորցնելով իրանց հույսերը՝ վերջնական հաղթանակի վերաբերմամբ։

Ավետարաններում յևս հիշատակվում է այդ խորհրդավոր «անդունդը»։ Յերբ Հիսուսը պատահեց մեկ դիվահարի (այլ վարիանտներով՝ յերկու դիվահարի), վսրի մեջ մի լեզեոն սատանաներ եյին մտել և կամեցավ նրան բռնել, սատանաները (դեվիլը) սկսեցին աղաչել. «Ինչ ուզում ես արա մեզ, միայն անդունդը մի ուղարկիր։ Իսկ ամենից լավն այն է, վոր թույլ տաս մեզ փոխադրվել խողերի խումբը»։ Ինչպես հայտնի է մեջ քրիստոնեական մարդասիրությունն այս անգամ Հիսուսի մեջ փոխարինվեց սատանայասիրությամբ և նա իր մեկ խոսքի դրությամբ ձովի խորքերը նետելով՝ վոչնչացրեց 6.000 խողից բաղկացած մի խումբ, հենց վոր դեվերը փոխադրվեցին այնտեղ։ Ավետարանից բնավ չի յերկվում, թե այդ դաժան պատիժը ինչ մեղքերի համար ընկավ խողատերերի գլխին և թե իրանք, խողերը, ինչով էին մեղանչել Հիսուսի դեմ։ Իսկ դեվերը յերկվի չափազանց ուրախ էին, վոր նրանց ուղարկեցին ձովի խորքերը և վոչ թե «անդունդը»։

Այդ «անդունդը» հիշատակվում է քրիստոնեական բազմաթիվ ասածվածքներում՝ մարդկային հոգու հանդերձյալ ճամբորդությունների մասին։ Դեպի լուսավոր արժայությունը հոգին քայլում է վիհերի և ատապարների միջև ընկած մի նեղ ճակով։ Յեթե նրան մի վստահելի ուղիվար չտան, վորն ոժանդակել նրան վտանգավոր և զլխապտույտ տեղերում, նա կսայթաքի և կգլորվի հենց այդ «անդունդը», վորտեղ նրան կընդունեն իրանց վորսին, «դժոխային կերին» ազահորեն սպասող դեվերն ու սատանաները։

Կա յևս մի պատկերացում դեվերի թագավորության մասին։ Ըստ այդ վարիանտի, դեվը — ռոդային իշխանության

տերն է, այսինքն, թե նա ինքը և թե նրա բոլոր ուժերը բը-
նակվում են գլխավորապես սղալին տարածության մեջ: Յերկի-
րը—մարդու թագավորութունն է, «յերկիրքը»—առտնութագա-
վորութունն է, իսկ նրանց մեջտեղում գտնվող ողը, յնթար-
կված է զեվերին, վորոնք և այստեղ մաքսատնային արդևրա-
վակներ են կառույցում՝ զեղի յերկիրք տանող ճանապարհները
խափանելու նպատակով:

Այսքանն առայժմ բավական է։ Մենք տեսնում ենք, վոր քրիստոնեություն մեջ իրար կողք-կողքի ապրում են միանգամայն տարբեր հասկացողություններ հանդերձյալ կյանքի մասին, հասկացողություններ, վոր յերբեմն պարզապես իրար հերքում և հակասում են։ Այդ հասկացողությունների դիտական պատճառ-թյունը ցույց կտար, վոր դրանից շատ քչերն են միայն, վոր առաջ են յեկել և կազմվել են քրիստոնեություն որերի՞ն։ Սակայն ավելի ճշմարիտ կլինի ասել, վոր քրիստոնեությունը մի-միայն յուրացրել և այն հավատքներն ու պատկերացումները, վոր նա գտել է իրանից առաջ դոյություն ունեցող կրոնների մեջ, որի՞նչակ հրեյաների, յեգիպտացիների, սարսիկների, հույ-ների և այլոց կրոններում։ Ինքն իրանից շատ քիչ բան է ավելցրել այդ ժառանգությունը։

Սակայն նույն այդ յերեվուշիքը շատ ավելի առաջ տեղի չե ունեցել և այն կրոններում, վարոնցից քրիստոնեյությանը վերցրել և իր պատկերացումներ «մեռածների թագավորության» մասին. — հրեյական, յեղիպտական, բարեկական, պարսկական, հունական, սիրիական և այլ կրոններում: Իրանց հայացքների հիմքը այդ կրոնները գտել են արդեն պատրաստված: Նա մշակվել և կազմակերպվել և մարդկության պատմության գեղամեծ նախնանքն շրջաններում, վարոնք բաժանված են մեզնից հաջորամյակներով: Նա ծնունդ և առել գեղ այն ժամանակները, յերբ մարդս դեռ յեղս «սկզբնական» մարդ էր, և կանգնած էր գարգացման այնպիսի մի ստորին ստորիճանի վրա, վեր ժամանակակից նույնիսկ ամենանախնաց վայրենիները նրանից բարձր են:

Նշանակում է, վար հանդերձյալ կյանքի վերաբերյալ գոյություն ունեցող քրիստոնեական հավատաքննիչի ծագումը պարզելու համար՝ մենք հարկադրված ենք դառնալ շատ և շատ հետաքննիչ քանի տասնյակ հազար տարիների խորքը:

Մեր հեռավորագույն հախաճայրը՝ այն սկզբնական մար-
դը, վոր ապրել է հազարավոր, կամ ավելի ճիշտ տասնյակ հա-
զարավոր տարիներ առաջ, բնավ չի յեղեղճրնության թաղավորը»,
ինչպես նա այժմ անվանում է իրան—վոքը ինչ վաղաժամ:
Նա զեռ չէր սովորել բույսերը մշակել և կենդանիներին ձեռնա-
սուն դարձնել: Նա գործադրում էր լուկ այնպիսի տարրական
գործիքներ, ինչպիսին են փայտն ու քարը: Այդ իսկ պատճա-
ռով նրա համար շատ դժվար էր պահպանել իր գոյությունը՝
վայրի գազանների հարձակումներից: Վորսորդությունն ու ձկն-
որսությունը, վոր կարող էին քիչ թե շատ ֆայտն աղբյուր
լինել նրա գոյություն ապահովության համար, — զեռ յեղե բնավ
մասհելի չէին նրան:

Սկզբնական նախամարզը դեռ յեկա վնչ հողագործ եր, վնչ խաշնարած, վնչ էլ անգամ վորսորդ՝ բառիս ճշգրիտ իմաստով։ Նա պարզապես ժողովում և հավաքում եր այն ամենը, ինչ կարողանում եր գտնել բնության մեջ և ինչ այսպես թե այնպես կարող եր պետք զալ վորպես սնունդ. — պտուղները, սերմերը, արմատները, վայրի բույսերից մի քանիսի միջուկը, դեռ չըհոտած կամ կիսահոտած լեշերը, խիունջները և այլն։ Դեռ մինչև և՛ այսօր էլ կան վայրենի ցեղեր, վորոնք այդպիսի կյանք են վարում։

Քանի վոր մարդիկ մնում էին լոկ «անունդ ժողովողները» գերում, նրանց արգելունքը՝ ավարը յերբեք չեր կարող բավականանալով սոսառ լինել և՛ վոր գլխավորն ե, միշտ պատահական բնույթ եր կրում։ Այսոր վրա էին հասնում մի շրջան, վորտեղ կային բազմաթիվ բույսեր աննդատու կոճղերով, կամ զլտնում էին մահացող մի յեղջերու,— և այնքան էին ուտում, վոր հենց տեղնու-տեղն ել քնում էին։ Իսկ հետո թափառում էին մեկ-յերկու և յերեք ուր՝ գատարկ ստամոքսները մի բանով լցնելու ապարդյուն վորոնումների մեջ։ Պատահաբար ասած բանը լցնելու ապարդյուն վորոնումների մեջ։ Պատահաբար ասած բանը լցնելու ապարդյուն վորոնումների մեջ։ Պատահաբար ասած բանը լցնելու ապարդյուն վորոնումների մեջ։

Այն ժամանակ էլ մարդիկ մենակ չեյին ապրում, ալ խմբերով, վերովհետև կենտ-մարդը շատ շուտով կվոչնչանար վայրի գազաններից և հարկմանների հարձակումներից, սովից և

Մարզկուխյան դարպասման այդ աստիճանի վրիռը մնացորդային հիշատակություններ մինչև վերջին ժամանակներս պահպանվել են հյուսիս-արևելյան Սիբիրի այլացել ժողովրդների

Նշանակում է, խուժմունք այժմ կարող էր վերականգնել ուժանդակել թողնված ազգակիցներին: Նա թողնում է նրանց մոտ կացին, տեղ, դանակ է նստյալ սննդամթերքների մի վորոշ քանակում թշուռ. անոթներով ջուր է թողնում: Հետևյալն, թողնվածը, ուշքի գալով՝ կամ այն ժամանակ, յերբ հիվանդությունն սուր ապրանքը կանցնի,՝ կարող է ամբաստանել, թերևս և հասնել իր խմբին, վոր գուցե այնքան էլ հեռու չի անցել, չամենայն զեպս նա այլևս անգին է անգոր չէ: Նա կարող է հետ մղել և՛ վայրի գազանի, և՛ յերկոտանի հալառակորդի հարձակումը, ինչպես և իր համար ձեռք բերել վորեկն սնունդ, ավար յեթի

Թէ հենց ինքը, հանգուցյալը՝ գերեզմանից յելած: Ավելի շուտ յերկրորդը: Յեւ համենայն դեպս, դա մի «տեսիլք» էր, այսինքն սնամեջ յերեվակայություն. էր: վոն, դա իրոք, ինչ վոր մի խորհրդավոր ելակ էր:

Վորտեղ են այն ցեղակիցները, վոր թողնվել են խմբի կողմից զանազան տեղերում և դեռ յեկել միացել խմբին: Նրանք դեռ չեն կարողացել հասնել յուրայիններին: Սակայն գուցե դեռ կհասնեն: Հնարավոր և հավատարի յե, վոր նրանք դեռ վորոնում են իրանց խումբը, սակայն շեղվել են ճանապարհից և թափառում են այն վայրերում, վորտեղից անցել և արդեն մարդկային այդ հորդան: Համենայն դեպս, այդ հորդան դեռ յեվ վոն մի հիմք չունի յենթադրելու, թե նրանք այլևս գոյություն չունին: Ընդհակառակը, նրա համար թողնվածները դեռ այնքան ժամանակ գոյություն ունին և ապրում են, քանի նրանք կենդանի յեն մնում նրա հիշողությունների և մտապատկերների մեջ: Յեւ այն դեպքերը, յերբ թողնված հիվանդներին հաջողվում և դա և հասնել յուրայիններին—ավելի յեվս հաստատում են նրան՝ այդ հորդային, իր այդ հավատքի ճշտության մեջ:

III

«Հանգուցյալ», «վոգի», «ուրվական»,—սա՛ և՛ այն մարդն է, վորին մի ժամանակ ճանաչում եյին, սակայն՝ սա և ինչ վոր մի ուրիշ ելակ և՛ նա բաժանվել է, «հեռացել և՛ իր հորդայից. այժմ նա իր սեփական և ուրիշ կյանքով և ապրում: Սակայն և այսպես—նա դեռ ապրում է, դեռ հիշեցնում և յերբևմ իր մասին: Յեթե վայրենին յերազում տեսել և նրան, նա խորապես համոզված է, վոր այդ «հեռացածը», իրոք, այցելից յուրայիններին: Յեւ յեթե նրան թվաց, վոր այն շափողով, վորով հաճախ անցնում էր հանգուցյալը, գիշերվա խավարում մի բան անցավ,—նա՛ այդ վայրենին, խորապես համոզված է, վոր իրոք, դա այն մեռնողն է, վոր պահպանել է իր բոլոր նախկին սովորությունները:

Սակայն, համենայն դեպս պարզ է, վոր մարդուն մի ինչ վոր բան պատահել և՛ այլևս նա առաջվանը չէ: Լոկ վոսկորներն են մնում: Բայց ինչ վոր բան այնուամենայնիվ նրանից մնում է, և այդ անհայտը,—թվում է վայրենուն,—յերբևմ այցելում և նրան, մերթ՝ վորպես յերազային մի պատկեր, մերթ՝ վորպես ուրվական մի անշուշտիկ:

Յեւ վայրենին վորոշում է. —մարդու մարմնից հեռացել, գնացել և այնպիսի մի բան, վորը կենդանության ժամանակ հեռանում է և՛ այն մարդուց, վորին շարժեցրել են կացնի հարվածով և կամ վորը հիվանդության պատճառով ուշաթափ դրության մեջ և գտնվում: Այդ «մի բանը» շարժում էր նրա մարմինը, «կենդանություն» էր տալիս նրան, ճիշտ այնպես, ինչպես մարդու ձեռքը շարժում է տալիս այս կամ այն գործիքին, որինակ. փայտին, կացնին և այլն: Առանց ձեռքի հետ միանալու գործիքն էլ է անշարժ, անգործունակ, «մեռած»: Նշանակում է, վոր մարդու մարմնից էլ, յերբ նա ուշաթափ է կտի յերբ նա մեռնում է, հեռանում է մի ուշ, վորը ղեկավարում էր նրան այնպես, ինչպես ձեռքն է ղեկավարում գործիքը:

Յեւ նախամարդը այդ ուշը կոչում է **հոգի** և համարում է նրան հատուկ մի արարած, վորը նույնքան է տարբերվում մարմնից, վորքան ձեռքը՝ այս կամ այն գործիքից:

Նախամարդու հասկացողություններով—հոգին բնավ անմարմին արարած չէ: Մարմինն, ինքնիկ, ավելի ամուր է և ավելի անդիմադական, կոշտ և «կոպիտ», քան հոգին.—ինչպես և գործիքը, վորի գլխավոր մասն են կազմում քարը՝ ավելի կոշտ ու կոպիտ է, քան նրան բանեցնող մարդկային ձեռքը:

Նախամարդկանց համար—հոգին մարմնավոր ելակ է, սակայն նրա մարմինն ավելի նուրբ է, զիջողական, յենթադրվող է և ընդունակ և փոփոխվել իր չափերում: Յեթե նրան ամուր փակել մի վորեկի անոթի մեջ, էլ նա այնտեղից դուրս չի գա: Սակայն փոքրիկ ծակոտիներն ու արանքներն արդեն բավական են, վոր «հոգին» կարողանա դուրս պրծնել այնտեղից:

«Հոգու» և «վոգու» մասին այն մտապատկերները, թե իրը նա անմարմին մի արարած է—շատ դանդաղ են մշակվել և դեռ մինչև մի այսօր էլ վերջնականապես չեն պարզվել: Նույնիսկ չափազանց բարձր զարգացման հասած կրոններին մեր ժամանակներին համար, այդ զարգացումն դեռ չի ավարտվել: Բացարձակորեն և կատարելապես «հոգևոր» արարածը, դա ավելի շուտ՝ լոկ մի բառ է և հավատքի առարկա, քան մտապատկերի առարկա, և թերեւս՝ նա յերբևմ էլ չի կարող զառնալ մտապատկերի իրական առարկա: Ուղղափառ աստվածաբանության համար կատարյալ հոգևոր ելակը—միայն աստվածն է: Հրեշտակներին ելությունը, «նյութը»—արդեն «անմարմին-մարմնավոր» մի ելակ է, նրբակերտ մարմին, սակայն՝ վոն վոգի բառիս բուն իմաս-

տով: Յեւ մի քանի աստվածաբաններ մշուշավոր կերպով արտահայտում են այն միտքը, թե աստված, վորպես անմարմին վոգի, չէր եւ կարող ազդել նյութին, յիթե նրա տրամադրութեան ներքո չգտնուէին հրեշտակները, — այդ միջնորդները վոգու եւ ժարմնի միջով: Իսկ այստեղից վատ չէր լինի հանել այն յեղրակացութունը, թե լավ տարված գործադուլի միջոցով հրեշտակները կարող կլինէին զրկել աստծուն վոչ միայն ամենագորութունից, այլ գործունակութունից: Աստված ավելի մեծ չափերով եւ կախված նրանցից, քան կապիտալիստը՝ բանվորներէց:

Մի/կողմից, հանգուցյալը ինչ վոր մի ուրիշ բան եւ դատնում եւ այլլիս բոլորովին չի նմանվում կենդանի մարդուն: Նա սկսում եւ քայքայվել եւ նրա ներկայութիւնը ծանր եւ դառնում կենդանի մարդկանց համար: Բայց դեռ մինչեւ քայքայվելն եւ նա դառնում եւ այնպիսի մի եյակ, վորն ընդունակ եւ հասցնել եւ իրոք, փաստներ եւ հասցնում ապրողներին: Դեռ շատ հին դարերում նախնական մարդը կարող եր զիտել այնպիսի գեղքեր, յերբ սերձեցումն ննջեցյալին կամ՝ մանավանդ շփումն նրա հետ առաջ են բերել անմիջապէս հիվանդութիւն եւ մահ:

Արդի գիտութիւնը տվեց այդ գեղքերի կատարյալ բացատրութիւնը: Ծագիլը, բծավոր արիֆը, ժանտախտը հազորդվում են մեռելներից՝ զգեստների, փայտովի, լվերի եւ վոջիւնների միջոցով, վորոնք թողնելով սառչող գիտել, վոխադրվում են ատողջների վրա եւ իրանց խայթոցներով նրանց արյան մեջ են մուծում այն մանրէներին, սովորական աչքով անտեսանելի եւ լոկ ուժեղ մանրադիտակով նկատելի այն որդանիւմներին, վորոնք եւ առաջ են բերում բոլոր վարակիչ հիվանդութիւնները:

Բայց վոխադրեց պիտի իմանար նախամարդը այս բացատրութիւնները: Նա ասում եր ինքն իրան. — Առաջներում այս ցեղակիցն ապրում եր իր խմբի հետ, ոգնում եր նրան, նրա հետ եր բաժանում բոլոր վատտակներն ու վտանգները: Նա ծանոթ եր եւ հասկանալի, ինչպէս բոլորը: Այժմ նրան ինչ վոր բան եւ պատահել, նա վտանգավոր եւ դարձել եւ ուրեմն հարկավոր եւ զգուշ լինել, թե չեւ կփաստի:

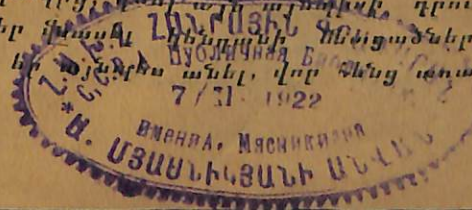
Այստեղից եւ առաջ եւ յեկել ձգտումն — այնպէս պահել ու թաղցնել, կորցնել, վոր նա անգոր լինի այլլիս փաստները կենդանի միացածներին:

Բայց այն արարարածը, վոր շարունակում եւ ապրել մահից

հետո — «հոգին», «վոգին», — չէ վոր դա ցեղակցի հոգին եւ, ցեղակցի, վորը յեղել եւ խմբի անդամ եւ վորից նա միշտ ոգնութիւն եւ ոժանդակութիւն եւ ստացել: Անջատվելով, հեռանալով յուրայոններից՝ նա շարունակում եւ մնալ նրանց ցեղակիցը: Նշանակում եւ նրանից կարելի յի ամեն տեսակ հովանավորութիւն ակնկալել: Անհրաժեշտ եւ միայն մի բան — չկորցնել նրա բարենպաստ հակումն ու տրամադրութիւնը դեպի յուրայոնները: Հետեւապէս, անհրաժեշտ եւ հոգ տանել նրա մասին, մանավանդ՝ անհրաժեշտ եւ կերակրել նրան: Վտանգավոր յուրայոնների համար, յիթե միայն նրան գրգռել, — նա կլինի նրանց ուժեղ պաշտպանն ու հովանավորը, դժբախտութիւններից պատասպարողը եւ ամեն տեսակ չարիք յուրայոններից յետ վանողը: Նշանակում եւ այնպէս պետք եւ անել, վոր հանգուցյալը (կամ նրա «վոգին») խմբից մոտիկ լինի, չհիվանդանա, ուրից չմահանա: Յեւ վորովհետեւ նա պահպանում եւ ձգտումն դեպի իր թողած մարմինը, — ոգտակար եւ նրա մարմնի մի վորեւ մասնիկը, որինակ. — յեղունգը, ատամը, վոսկորը, կամ ավելի լավ եւ գանգը միշտ մոտեննալ ունենալ պահած: Նրանցից այնպիսի փաստներ չեն առաջանում, ինչպէս քայքայվող դիակից: Ավելի լավ, յիթե «միացորդները» — հանգուցյալի ամբողջ կմախքը — պառկած կմնա վորեւ մի տեղ՝ վոչ հեռու սակայն իր թողած խմբից: Բայց այս բանն արդեն հնարավոր եւ դառնում արտադրական ուժերի զարգացման բովական բարձր աստիճաններին:

Նախնական մարդու հավատքների եւ վարքի այս հակասութիւնները մեղ չեն կարող դարձացնել: Նրանք պահպանվել են եւ մեր ժամանակներում: Մի կողմից, հանգուցյալը շրջապատվում եւ սիրո այնպիսի արտահայտութիւններով, վորպիսին նա իր կյանքի որերին յերբեք չէր տեսել եւ մահը տալիս եւ տալիս ապրողներին ավելի խորը զգալ, թե վորքան թանգ եր նրանց համար հանգուցյալը: Սակայն, մյուս կողմից, գյուղերում հազիվ թե շատերը ցանկութիւն հայտնեն եւ համաձայն լինին մենակ մնալ այն խրճիթում, վորտեղ ննջեցյալը կա:

Յեւ այսպէս, մարդկային զարգացման ընթացքում առաջադրվում եւ յերկուական խնդիրներ: Մի կողմից, հարկավոր եր ազատվել գիտից, որովհետեւ արդիւնքի դրութեան մեջ, վոր նա անգոր լինել փաստէր անցածներին, իսկ մյուս կողմից, պետք եւ յիշել, վոր մենք առաջին անհրաժեշտ

տության պահին հանգուցյալը կառողաճար ոգնության գալ և ուզեցաւ ոգնել իր ցեղակից խմբին:

Այդ հողի վրա յեւ զարգանում են թաղման տարրեր միջոցները և հանգուցյալի կուլտի տարրեր ձեւերը:

IV

Աշխատանքի արտադրողականության աճումը, վոր արդյունք էր տեխնիկայի զարգացման, ոգտակար յեղափոխ միայն ապրողներին, այլ և մեռելներին:

Հենց վոր մարդը սկսեց կամաց-կամաց ավար «ժողովելու» ձեւից աստիճանաբար անցնել համեմատաբար կանոնավորված արտադրողության, հենց վոր առաջ յեկան յերկրագործության առաջին և սղմային նշույնները, ինչպէս նաեւ յիվ խաշնարածությունն ու վորսորդությունը (սրան պետք է կցել նայել ձկնորսությունը),— հասկանալի յէ, վոր բնականորէն թանձրությունը կարող էր ավելանալ: Յեղաշին խմբերը աճել-մեծացել էին իրանց չափերում, իսկ այն տարածությունները, վոր ներանք անցնում էին իրանց պարբերական թափառումների պահուն կամ բնավ չէին մեծացել, կամ մեծացել էին շատ չնչին չափերով: Վորոշ շրջանում բնակվող ցեղային խմբերի քանակության աճումն իր հերթին պետք է հարկադրեր նրանցից ամեն մեկին բիշ թէ շատ նեղվել և խտանալ, սահմանափակելով իրանց յինթակտ տարածությունները: Ունենալով իր արամադրության տակ մեծ քանակությամբ աշխատունակ անդամներ, ցեղային խմբակը նախափորություն ունէր մեծ քանակությամբ և ծանրություններ ու բեռներ կրել: Նա հնարավորություն ստացավ արդեն հիվանդներին յիվ փոխադրել և վոչ թէ հենց տեղն ու տեղը թողնել ու դնալ: Գոյացավ և մշտական հավելյալ մթերք, — ավելցուկն այն բոլորից, ինչ անհրաժեշտ էր խմբակի անհետաձգելի կարիքները հոգալու համար: Գոյացան և սկսեցից ընդլայնվել պատահեք, սկզբում՝ դեռ յիվ «սիվ որվա» համար, իսկ հետագայում և ամբողջ ժամանակաշրջանի համար, յերբ արտադրության պայմաններն առնձնապէս աննպաստ էին, որինակ կամ այն պատճառով, վոր պետք էր սպասել պտուղների և սերմերի հասնելուն, կամ այն պատճառով, վոր անասունների այն հոտերը, վորոնց հետնվում էին ցեղային խմբերը, հանկարծ անցնում էին ուրիշ վայրեր: Հետեւաբար, կարելի յէր կերակրել և

հիվանդին՝ չնայած այն հանգամանքին, վոր նա այդ պահուն լով «բերան» էր և վոչ թէ «ձեռք» տվյալ խմբի համար:

Այս բոլորն արդեն բավական էյալան փոփոխություններ էին: Նրանք առաջ յեկան ավելի վաղ, քան սկսվեց կենդանիների ընտանեցումն ու նրանց ոգտագործումն ծանրություններ կրելու գործում: Կենդանիների բնակացումից հետո հիվանդների հոգատարության գործն ի հարկէ, ավելի յիվ ընդարձակվեց:

Թեյել խումբն առաջվա պէս թափառական էր մնում, այնուամենայնիվ նրա գեղերումների և թափառումների թափը քանի գնում կրճատվում էր: Վորոշվում էր արդեն նրա զլխավոր կայանը, նրա տեղափոխությունների այն կեդրոնը, վորին նա ամենից հաճախ էր վերադառնում և վորտեղ ամենից յերկար էր նստում՝ թէ սերմ ու պտուղ ժողովելու, վոր նրա ապրուստի զըլխավոր միջոցն էր, թէ ձկնորսության և թէ անձրեւային որերին պատասպարվելու համար: Կամաց-կամաց սկսեցին հիմնադրվել յիթէ վոչ մշտական շենքեր, ապա գոնէ վորոշ հարմարություններ, վորոնք հեշտությամբ վերանորոգվում էին ամեն մի վերադարձին զեպի նախկին տեղերը: Այդպիսի «հարմարություն» կարող էր լինել, որինակ, քարայրը կամ քարայրերի շարքը և մի քանի քար, սակայն դասավորված այնպէս՝ վոր անհրաժեշտության զեպքում նրանցով հնար լինէր մուտքը փակել: Կամ թէ՛ զա կարող էր մի մաքրած տեղ լինել՝ վրան զարկելու համար—«ոջախով»,— մի կույտ քարերից,— թէ կրակ վառելու և թէ քամուց պաշտպանվելու համար: Ինչքան էլ վոր պարզ ու տարրական էին այդ հարմարեցումները՝ նրանք արդեն կային, նրանց հարկավոր չէր նորից կառուցել և այդ իսկ պատճառով այդքանն արդեն բավական էր, վոր խումբը նորից ու նորից վերադառնար իր նախկին տեղը: Սա դեռ նստակեցություն չէ, սակայն համեմայն դեպս—սա վորոշ մի փուլ է՝ զեպի նստակցաց կենցաղը տանող ընթացքում:

Բայց միաժամանակ ծագում և մեռելների կենտրոնն ու նրանց զլխավոր—կայանը: Վատ չէ յերբեք հենց այստեղ, կողք-կողքի հարեւանության միջ ունենալ բոլոր «նախնիքներին», բոլոր «ձեռունիներին», վորոնց պարտական է ցեղը այն բոլոր զիտելիքներով, վորնա ձեռք է բերել: Վատ չէ միշտ մոտիկ զգալ այն նախահայրերին, վորոնք սովորեցրին նրան գործիքներ շինել, կառուցել ձկնորսական պիտույքներ, բույսեր ցանել, ոգտագործել ձկների ընթացքը տարվա վորոշ ժամանակներին, գործա-

դրել բուժման վորոշ միջոցները: Գտնվելով Թափառումներէ կենտրոնից մոտիկ՝ այդ իմաստուն «ծերունիները» միշտ կարող են ոգնութեան գալ իրանց «գավակներին», իրանց հետնորդներին:

Այսպես գլխավոր կայանին կից սկսում ե հիմնադրվել և «գերեզմանոցը»՝ այժմյան խոսքով ասած: Բոլոր հանգուցյալներին թաղում են միեմնուշտ տեղում: Աստվածաշնչում շատ անգամ ե պատահում «միաբանվել հայրերին» դարձվածքը, վոր նշանակում ե «մեռավ»: Դա պետք ե հասկանալ բառացի. այսինքն, նոր հանգուցյալի դին դրել են նախկինի կողքին, միաբանել են նրան: Այսպես որինակ, Աբրահամը իր կին Սառային թաղել ե Մախպելա քարայրում, այնուհետեւ այնտեղ ե թաղվել և ինքը, հետո թաղվել ե նույն տեղում Իսահակը՝ «միաբանվելով» այսպիսով իր հայրերին, իսկ հետագայում այնտեղ ե թաղվել նույնիսկ Հակոբը, թեյեւ նա՝ ըստ «Գոյության» գրքի պատմութեան՝ մահացել եր հեռավոր Յեզիպոսում: Նրանք բոլորն ել անցել են այն տարրինակ «Գոգն Աբրահամում», վորի վրա յես այնքան ժամանակ գլուխ եմ կոտրել, յերբ ինձ ստիպում եյին «սրբազան պատմութիւնը» սովորել: Հաղորդակցութեան միջոցները և աշխատանքի արտադրողականութիւնն այն ժամանակներին այնքան չե յեղել զարգացած արդեն, վոր այդ պատմութիւնները գրողների համար, վնչ մի դժվարութիւն չկար Հակովբի վոսկոռները Յեզիպոսից փոխադրել Պաղեստին:

Մինչեւ այսոր գտնված «գերեզմանոցներից» հնագույնները քարայրերում թաղած կմախքներն են: Այդ թաղումները մեր դարաշրջանից բաժանվում են ճասճակ հազարավոր տարիներով: Վնչ մի հիմք չկա հաստատելու, թե բոլոր նախամարդիկ տրոգլոիտներ—այրաբնակներ են յեղել: Յեւ կամ չի յեղել հանգուցյալներին թաղելու ուրիշ վնչ մի ավելի հնագույն միջոց: Մեզ հասել ե լոկ այն, ինչ պահպանվել ե, ինչ ընդհանրապես կարող եր պահպանվել, վորովհետեւ գտնվում եր այնպիսի պայմաններում, վորոնք առավելապես նպաստում եյին կատարյալ քայքայման:

Յեթե ցեղային խումբը խրկվում եր լեռնային աշխարհից հովիտները, վորտեղ վոչ մի քարայր չկա, թաղման այդ ձեւը հարկավ, պետք ե փոխվել: Սակայն նմանողութիւնը քարայր-գերեզմանոցին այնուամենայնիւ պահպանվում ե: Քարայրային թաղման ամենատարրական ընդորինակումն ե թեկուզ հենց այն

փաստը, վոր դիակը ծածկվում եր քարակույտով: Հնարավոր ե յենթադրել, վոր մի քանի դեպքերում նույնիսկ գերեզմանը, այսինքն—փոսը վերաբաղում եր քարայրի նախկին կերպը: Այն քարերը, վորոնցով խափանվում եր քարայրի մուտքը, հավանորեն ծառայելիս են յեղել յերկու նպատակի.—նախ՝ թուշ չտալ, վոր վայրի գաղանները մոտենան դիակին և ապա՝ դժվարացնել հանգուցյալի անկանոն դրոսանքները, վոր կարող եյին մեծ անախորժութիւններ պատճառել ապրողներին: Նույն նպատակին ե ծառայել և այն ծանր քարը, վոր սովորաբար դրվում եր գերեզմանի վրա:

Այդ գերեզմանաքարը պահպանվել ե և այժմյան թաղումներում: Սակայն, ժամանակի ընթացքում նա բոլորովին այլ մեկնութիւն ե ստացել.—նա պետք ե ցույց տա այն տեղը, վորտեղ թաղված ե այս կամ այն ննջեցյալը և վնչ թե արգելք հանդիսանա նրա թափառումներին: Իսկ հետագայում այդ գերեզմանաքարից զարգացել ե և հուշարձանը:

Քարայր եր դա, վորտեղ թաղվում եյին տվյալ խմբի անդամները, քարակույտ եր դա՝ կիտված մնացորդների վրա, քանի մի գերեզմաններ եյին՝ ժողոված մի հարեւանութեան մեջ,—համենայն դեպս, այսպես թե այնպես՝ գլխավոր կայանի կողքին ծնունդ եր առնում և «մահաքաղաղը»—մեռելիների քաղաքը՝ հանգուցյալների կացարանը:

Լեռնաշրջաններում գործադրվում եր, իսկ մի քանի վայրի և կիսակույտուրական ցեղերում գործադրվում ե և՛ այսօր, բացի քարայրային թաղումից, թաղման և մի այլ ձեւ: Դիակները հենց պարզապես շարվում են խմբի գյուղից կամ նրա գլխավոր կայանից վնչ հեռու գտնվող «անդունդը»:

Ծովի կամ գետի հետ կապված մերձավայր խմբերը գործադրում եյին, և այժմ ել գործադրում են, իրանց կենցաղին համապատասխան թաղման ձեւեր: Վորոշ մի տեղից նրանք դիակը պարզապես ջուրն եյին նետում և նրա հետեւից նետում եյին իրանց զբաղմունքին անհրաժեշտ իրերը, որինակ. ձկնորսական պիտույքներ և այլն: Թաղման նմանորինակ տեսակի զարգացած և ամենակատարյալ ձեւը—թաղումն նավակի մեջն ե: Հանգուցյալին նստեցնում եյին նավակի մեջ, տալիս եյին նրա ձեռքը թիրն ու հարպուն, դնում եյին նրա կողքը ձկնորսական բոլոր պիտույքներն ու հրում եյին նավակը ափից: Ննջեցյալը գնում եր «հանդերձյալ՝ ճանապարհորդութիւնը» կատարելու դեպի

նախնիքը, վորոնք իրանց ժամանակին նույն ձեւով են ճանապարհ ընկել:

Թափառական վորեմի խմբի համար միշտ ել մատչելի էին զիալի փոխադրումն մահացման վայրից դեպի թաղման ընդհանուր վայրը, «գերեզմանոցը»: Սակայն այնքան ել կարելի չէ թաղել ամբողջ զիալը, վորը, միյնջուլն է, ամենակարճ ժամանակամիջոցում պիտի սկսի քայքայվիլ ու նեխվի: Միանգամայն բավական կլինի ընդհանուր գերեզմանոցում թաղել միայն նրա վոսկորները: Մի կողմից, — գտնված լինելով իր մնացորդներով, — հանգուցյալը (նրա «վոզին») անմիտ ու աննպատակ կերպով չի թափառի աշխարհիս յերեսին և չի անհանգստացնի ապրողներին: Իսկ մյուս կողմից, հենց այդ իսկ պատճառով, ցեղակիցները ամեն անգամ, յերբ այդ հարկավոր կլինի, կարող են ապավինել նրա ոգնութեանը, — կարելի կլինի գնալ նրա գերեզմանի մոտ, պատմել նրան ամեն ինչ և նրանից խորհուրդ և ոժանդակութուն հայցել:

Ժամանակի ընթացքում մշակվեցին և մի շարք հնարքներ, վորոնք պետք է դյուրացնեյին և արագացնեյին կմախք ստանալը: Որինակ, զիալը թեկուզ հենց ամենակարճ ժամանակով փոխադրվում եր վորեմի լերան կատարը: Շնորհիվ այդ հանգամանքի, վոզին, յեթե նա ուզենար վերագառնալ իր մարմինը, ավելի շուտ կարող եր նկատել նրան: Սակայն այստեղ կարող են ավելի շուտ նկատել նրան և՛ մսակեր թռչունները, վորոնք իսկույն և յեթ վրա կտան զիալին և կազատեն նրան քայքայվող մասերից: Այնուհետև մնում է միայն քերիչի միջոցով վերջնականապես մաքրել վոսկորները — և այն ժամանակ նրանց հեշտ և փոխադրել թաղման ընդհանուր տեղը և անջատել նրանից մշտապես իրանց վրա կրելու մասերն ու մասնիկները (ամուլետները, թալիսմանները, «մասունք»):

Անտառապատ վայրերում սովորական յերեմեյթ եր — թաղումն, — թեկուզ և ժամանակավորապես, — ծառերի վիճակներում: Սակայն այդ վայրերում տարածված եր և մի այլ ձեւ, վորի նշանակութունը ձիշտ նույնն եր, ինչ վոր զիալը լերան կատարին թողնելունը: Դիակը կախ են անում ծառից: Վորոշ գեղքերում կառուցվում են բարձր վերելակներ, վորտեղ և զրվում է մահացյալի գին: Թռչուններն այստեղ յիվս միւր գատում են վոսկորներից:

Մի քանի ժողովրդների մոտ զիալը յենթարկվում է այն-

պիսի աղդեցութունների, վոր դրանից հետո նա այլևս չքայլի. — նրան «չորացնում» կամ «մխում են» խարույկի ծուխով:

Հետադարձ, համեմատաբար ավելի ուշ շրջաններում, զարգանում է զիալներ այրելու սովորութիւնը: Այդպիսի դեպքերում թաղում են նրա «փոշին» միայն, ժողովելով այն վորեմի անոթի, աճյունակալ սափորի մեջ:

Ինչ տեսակ ել վոր լինի թաղման ձեւը, վորպիսի շրջան ել վոր նա անցնելիս լինի — նախնական թե վերջնական թաղումը, — հանգուցյալը ոժտվում է այն բոլոր նյութերով, վոր անհրաժեշտ է կենդանի մարդկանց կարիքների համար, — սնունդով, խմիչքներով, զենքերով, վորոշ գործիքներով և այլն: Հաճախ զիալի մոտ, յեթե նա գրված է բարձրութեան վրա կամ անտառում, վորոշ ժամանակ կրակ է վառվում: Յեւ դարձյալ՝ այդ սովորութիւնների մեկնութեան համար հարկ չկա յենթադրել, թե նախնական մարդը վորեմի խորամանկամիտ գիտավորութուններ և ունեցել: Արվում է այս բոլորը, վորովհետեւ այդպես և արվում, վորովհետեւ՝ միշտ այդպես է յեղել և հարկ չի յեղել սկսել այդպիսի գործողութիւնները: Այդպես է հրամայվել անել դեռ այն ժամանակներից, յերբ արտադրական ուժերի զարգացումը հնարավոր դարձրեց հողատար լինել հիվանդների վերաբերմամբ, վորոնք թեկիվ թողվում էին խմբի կողմից, սակայն ոժտվում էին բոլոր անհրաժեշտ պաշարներով: Յեւ քանի վոր յեղել էին զեպքեր, յերբ այդ պաշարները փրկել էին հիվանդներին, ապա վերադարձնելով պետի իմանար նախնական մարդը, թե նմանորինակ հողատարութիւնը միանգամայն ավելորդ է թողնված այն ցեղակիցների նկատմամբ, վորոնց մեծ մասն էնք անվանում, ընդմիշտ կյանքից զրկված ենք համարում և կյանքի հետ միասին՝ զրկված ենք համարում և այն բոլոր կարիքներից և պահանջներից, վոր կապված են կյանքի և որդանիքի գործունեյութեան հետ: Վերադարձնելով պիտի հասկանար նա այսօրանը:

Մենք չպետք է վերադրենք նախնական մարդուն մտածողութեան մեր սեփական ձեւերը և մեր զարգացած պատկերացումներն ու մտապատկերները: Մինչդեռ խնդիրն այն է, վոր անմիջականորեն վնչ մի բան չի ներշնչում վայրենուն այն միտքը, թե այսինչ մարդը, ցեղակիցը, արգեն մեռել է և վորպես կյանքից զրկված՝ այլևս վնչ մի կարիք չի զգում այն բոլոր նյութերի, վորոնք անհրաժեշտ են կյանքի գոյութիւնը պահպանելու համար:

Մենք անոռհման հեռացանք դրքույկի սկզբին առաջադրած խնդրից— «մեռյալների թագավորութունից» և «հանգերձյալ կյանքի» մտապատկերներից:

Սակայն՝ այդ լուկ թվում ե: Իրականում— այդ մտապատկերները ստացան արդեն իրանց լիակատար և սպառող բացառությունը:

Թաղումները քարայրերում, քարակույտների տակ, գերեզմաններում: Վորտեղ են հանգուցյալները, վորտեղ են նախնիքը, վորտեղ են ձերուհները:

«Հողի տակ», «յերկրի ծոցում»: Այնտեղ խավաք ե, անշող ե— մութ ե ցուրտ ե:

Դա—հին հույների Սիդն ե, դժոխքն ու սոնդարամեար («Վոդխեմ»), հին իսրայելացոց Շեոլը:

Հանգուցյալների «ստվերները» («վոդիները») այնտեղ միշտ դողում են և անդոր են, չեն կարող տաքանալ:

Ազահ ու վոդրմեի խմբերով նրանք նետվում են դեպի խարույկները: Անհամբերությամբ յերազում են զոհաբերության յենթակա կենդանու արտնը, վորովհետև տաք արյունը,— դա ինքը կյանքն ե, դա մարմինն ե: Գոյավիճակն այնքան անհուսալի չե, այնքան մթնաշաղ ե ու դաժան, վոր աստվածառեւիկներից և մեծատուններից արհամարված մի խեղճ ու սովորական բանվոր գառնալ, յեթե միայն այդ գնով հնարավոր ե վերագառնալ աշխարհ:

Դեվերի և հրեշտակների մասին գոյություն ունեցող սովորական պատկերացումները բացարձակապես կապված են քարայրային թաղումներին: Քարայրը մտնելիս՝ սկսում են թռչել և թալրալ, անհայտ ե թե վորտեղից պոկ յեկած չղջկները, սեվ, թաղանթավոր թեվերով, ճիշտ այնպիսի թեվերով, վորպիսին յենթադրվում ե, վոր դեվերն ունին: Քրիստոնեական աստմանայի բոլոր մյուս պատկանալիքները վերցրած են հին հունական աստվածներից—սատիրներից, որինակ. այծի վոտքերը, բուրդը, յեղջուրները, ականջների ձևը: Հին կրոնական հավատքների աստվածները ընդհանրապես վեր են ածվում մութ և չար ույժերի, յերբ վոր փոխադրվում են հետագա կրոնների մեջ: Քարայրի մուտքի առջև շողում ե արեվը, նրա լույսի և ճառագայթների տակ, ժայռերի կարնիդների և խորշերի վրա մնում

են աղավճիներ: Աղաքին սրբազան թռչուն ե՝ միջերկրական ծովի շուրջը գտնվող առական հնագույն յերկրներում: Յեվ նրա թեվերը անցրել են քրիստոնեական հրեշտակին, վորը միաժամանակ իր եյության մի քանի գծերը փոխ ե առել հին-հունական՝ Ամուր-սիրային աստվածութունից, սակայն վերածվել ե ավելի անմարմնական մի արարածի:

Թաղումները լեռնային բարձունքներում: «Ծերունիների» կացարանները—այնտեղ են, բարձրում, ամպերից վեր, վորեվե Մինայի կամ Վոլիմպոսի գագաթին, յերկնքում, արեգակնային մշտնջնական շողերում: Սակայն ճանապարհը դժվար ե և վտանգավոր—դեպի այդ լուսաշող թագավորութունը: Սխալական մի քայլ և հանգուցյալը (կամ նրա հոգին) թռչում ե դեպի «անդունդը», դաժան խորխորատները, վորտեղ յերբեք արեվ չի ընկնում և վորտեղ նրան սպասում են «խավարի վոդիները»: Դյուրին չե առաջ շարժվել այդ նեղ շավիղներով, յերբուն կամուրջներով, վոր այս ու այն տեղ ձգված են վիհերի վրա:

Թաղումները ջուրը նետելու կամ նավակի միջոցով՝ վորը դիակի հետ միասին, ոժտված բոլոր նյութերով յերկար ճամբորդութուն կատարելու համար ազատ ծովն ե մղվում: Նախնական մարդը շատ պարզ և նկարագրում իրական հարաբերությունները և պարզ և արտացոլում իր գիտակցության մեջ «գոյության» ձևերը, յերբ նա ասում ե թե ննջեցյալները իրանց յերկիրն են հասնում հաղթահարելով լայնարձակ ջրերն ու մեծ դետերը: Իսկ հետագայում, յեթե կսկսեն ննջեցյալներին ճամբա դնել առանց նավակների, հարկավոր կգա և վորեվե մի խարոն, վոր այդ ստվերները պետք ե ամբ հանի մեռյալների թագավորության յեղերքներին: Յեվ այդ յերկիրն ընկած ե դետի, ծովի և ովկյանոսի «այն կողմը»:

Թաղումները ծառերի փշակներում, ծառերի վրա, պուրակներում: Դիակի սարսափը խճճվում ե հանգուցյալի սարսափին, իսկ յերբ ժամանակի ընթացքում հանգուցյալը յերկուանում ե, դառնում ե մարմին և մարմինը թողած մի վոդի, այդ սարսափը վեր ե ածվում նայել «ուրվակ սնունդի» կամ «վոդիների» սարսափի: Առավել յեվա լարված ե դառնում նա դիշերները, յերբ տեսողութունը,—տագավորութունների այդ ամենասուր ընդունողը,—այլևս հրաժարվում ե ծառայել և համեմատյան դեպս՝ դառնում ե անվստահելի և խարուսիկ: Ահա թե ինչու մարդիկ հավատում են, թե իրբ բոլոր մութ ու չար ուժերը դուրս են դա-

լիս իրանց գործին միայն ղեկերները, մանավանդ կես ղեկերին՝ ամենամուտ ժամանակ: Յեւ նույն այդ պատճառով վայրենիները՝ և մնչ միայն նրանք, այլ և ժամանակակից մարդկանցից շատերը, այսպես կոչված «բարձր կուլտուրայի» մարդիկ, վորոնք «կրթված» են անվանում իրանց, ղեկեր ժամանակներն աշխատում են վորքան կարելի յ հեռու պահել իրանց զերեզմանոցները: Այն պուրակի մոտից, վորտեղ թաղված են նրա նախնիքը, վայրենին անցնում և միայն ցերեկը, յերբ նա վողողված և արեւի լույսով, յերբ այնտեղ յերգում և թովում են թռչունները, յերբ այնտեղ ծաղիկներն են բուրգւմ և արեւի շողերի տակ հազար գույներով պտուղներն են խաղում: Պարտեզն առանձնապես ճոխ ու փարթամ և թովում, վորովհետեւ ամբողջ այդ պուրակի վրա դրվում և այսպես կոչված «թաբու»-ն, այսինքն արգելք՝ տրամադրելով այգին և նրա բոլոր պտուղները հանգուցյալներին: Դա այն յերկրային դրախտն է, վոր ներկայացվում և վորպես շքեղ ու փարթամ մի այգի:

Յեւ այսպես, «նախնիքը», այսինքն նրանք, վոր աղբւր են առաջ, «ծերունիները», նրանք, վորոնցից սկիզբն և առել տվալ ցեղը, — «ցեղապետները» — վորտեղ են նրանք: Տարբեր կլինեն պատասխանները, կախումն ունենալով թաղման ձևերից. — ժայռերում, քարայրում, «քարում», վորովհետեւ սարը հաճախ «քար» և կոչվում, — ծառերի վրա, յերկնային բարձունքներում, պարտեզում, «ջրով լի մեծ փոսում» (լիճ կամ ծով), գետերում, «ջրից այն կողմը»... և այլն: Այս պատասխանները բնավ արդյունք չեն վորեւի բարդ կամ խորամանկամիտ յեզրակացությունների: Նրանք պարզապես արտահայտում են «այն, ինչ վոր կա» Յեւ այս պատասխանները բնավ չեն նշանակում, թե քարայրում, գետնի տակ կամ լճի մեջ հայրերի վոսկորներն են դրուվում և վնչ եւ այն, թե այն հայրերը, վոր մեռել են՝ այլեւիս դագաբել են ապրելուց: Վնչ: Նրանք հաստատում են միայն, վոր մի ժամանակ մեղ հետ ապրող «հայրերը» այժմ գտնվում են «ջրով լիճը մեծ փոսի մեջ», ծառի մեջ, քարի մեջ: Այդ նրանց սովորական և մշտական բնակավայրն է: Յեւ ինչ կարելի յե ասել այդ պնդման դեմ: Յեւ վերջապես ինչպես պիտի առարկեյինք մենք՝ նկատի առնելով նախնական լեզվի ազդատությունը, վոր գետ սովոր չէ նրբություններն արտահայտել, վորովհետեւ նման որինակ տարբերումները վնչ մի գործնական նշանակություն չպիտի ունենային խմբի համար և վնչ մի հե-

նակետ չպիտի ունենային նրա մշտական փորձի համար:

Սակայն յեթե «ծերունիները», «նախնայրերը» գտնվում են քարայրում, ծառի վրա, լճում, քարի մեջ, յեռնային բարձունքներում, ապա ուրեմն իր ժամանակ, անհիշատակի դարերում, վորպեսզի հնար լիներ յերեւալ յերկրի յերեսին և ծնունդ ու սկիզբն տալ իր ցեղին («մարդու ստեղծագործությունը»), — նրանք պետք և դուրս գային քարայրից, գետնի տակից, ծառերից, քարերից, լեռներից և պիտի իջնային յերկնքից: Այսպիսով մենք գալիս և հասնում ենք բազմաթիւ առասպելների սկզբնաղբյուրներին՝ այն մասին, թե ինչպես են ստեղծվել առաջին մարդիկ և կամ ինչպես են առաջ յեկել նրանց աստվածակերպ «ցեղապետները»: Յեւ այստեղ եւ մենք բացատրություն ենք ստանում, թե ինչպես կարող եյին ծագել այսպես կոչված «սոտեմները», այսինքն, յեթե կամենում եք, — «սոմանշանները», վորոնք միաժամանակ այդ խմբերի «սկզբնախնայրները», «նախնայրերը» կերպավորումն էյին նշանակում, որինակի համար, այսպիսի տոտեմներ. — քար, քարայր, լիճ, յերկնք և այլն:

Նույն այդ ուղղությամբ պետք և վորոնել և պատասխան այն հարցի, թե ինչո՞ւ, որինակ, կոկորդիլոսը սրբազան մի կենդանի դարձաւ հին յեղիպտացիների համար: Հնագույն բացատրությունները, թե՛ նախնական մարդը սրբազան եր համարում կոկորդիլոսին (կամ գայլին, աքլին, առյուծին, վագրին, արծվին և այլն), վորովհետեւ նա «սարսափելի» յե «հրեշտակ» է, — ակներեւ կերպով վնչինչ չարժեն: Նմանապես վնչ մի արժեք չունի և՛ այն բացաղբյուրությունը, թե մարդը ինքն իր մեջ հողի գտնելով՝ իսկույն յեթ վորոշեց, վոր վայրի կենդանիներն եւ հողի ունեն: Մնում և այնուամենայնիւ այն հարցը, թե ինչո՞ւ կոկորդիլոսի հողին նման յեղաւ վնչ թե կոկորդիլոսի, այլ մարդու հողուն, — սակայն՝ ավելի իմաստուն և ուժեղ, քան մարդկայինը: Ակներեւ և, վոր յեղեւ են այսպիսի հանգամանքներ, վորոնք և իրականում արգեն մերձեցրել են կոկորդիլոսին և մարդուն՝ թուլատրելով միավորել նրանց մի կերպում: Դժվար չէ ըմբռնել, թե ինչո՞ւն և բանը:

Բայական բնորոշ և, վոր յեղիպտացիների համար հանգերձյալ թագավորությունը գտնվում եր ջրային տարածությունից այն կողմը: Նրանց զարգացման մեջ յեղեւ և մի ժամանակ, յերբ նրանք իրանց մեռելներին թաղելիս են յեղեւ՝ ջուրը նետելով նրանց ղիտկները: Իսկ ջրում այդ ղիտկները կոկորդիլոսների

Վեր են դարձել, վորոնք այդպիսով ծերունիների «Գերեզմաններ» յեն վերածվել: Վորտեղ և նախնին: Նա կոկորդիլոսի մեջն է: Նշանակում է յերբեմն նա դուրս է յեկել կոկորդիլոսից, վորպեսզի սկիզբն տա իր ցեղին և ուսուցանի նրան զանազան գիտելիքների և արվեստների: Դուրս է յեկել կոկորդիլոսից: Նա կոկորդիլոս է յեղել: Նա նման է կոկորդիլոսի: Կոկորդիլոսից և սկսել խումբը, վորի մտապատկերներն մեջ իր նախնախնին ապրելիս է յեղել կոկորդիլոսի մեջ: Յեվ ուրեմն դարձյալ հեշտ չէ առարկելը այս հաստատումներին, վորոնց հիմքում դրված է այն անվիճելի փաստը, վոր ծերունին, իրօք, գտնվում է կոկորդիլոսի մեջ, սկսած այն բոլորից, յերբ կոկորդիլոսը նրան կուլ տվեց:

Հենց այս ուղղութեամբ ել հարկավոր եր բացատրութիւնը փնտրել և այնպիսի կենդանիների կուլտի, կամ այնպիսի տուտեմների հարգանքի՝ ինչպիսիք են առյուծը, վագրը, շուկը, արծիվը և այլն: «Ազնվագարմ», «ազնվածին», «արքայական» թռչուն արծիվը, ինչպես նա համարվում է այժմ—ըստ եյուրթյան—Աեսակեր է, վորովհետև մեծավ մասամբ անյգ և նրա կերըն ու սնունդը: Հետևապես, բարձրունքներում կատարած թաղումների ժամանակ, արծիվը գտնում էր հանգուցայի «գերեզման», նրա «վերջին հանգստյան» վայրը—նրա մկանների, ներքին որգանների և ուղեղի համար: Այդ դեպքում շատ հասկանալի յէ, թէ ինչո՞ւ Վոլիմպոսի վրա բնակվող Զեւսի թռչունն արծիվը դարձավ: Զեւսի վերջնական կերպը—արդյունք է յերկարատեմ վարդացման, նրա մեջ միավորված են շատ բարդ և մասամբ ել՝ շատ խառնարկեալ տարրեր: Սակայն այդ տարրերի թվում կար և պատկերացումն նրա վորպես նախահոր, մարդկանց նախնախնիքի և վորպես այդ նախահայրը հարկավոր եր յերբեմն արծիվը: Յեվ միմիայն հետագա պատկերացումների համար, այդ նախահայրը՝ մի ամբողջ ցեղի կամ մի քանի ցեղերի աստվածը գտնուով՝ բնորոշեց մարդկային կերպարանը, սակայն իր կողքին պահեց և արծիվին, վորպես հիշեցնողի իր սկզբնական կերպարանքի մասին:

Այսպես կոչված—նոր ուխտի զրքերում մեղավորներին հատկացվում է «խորին խավարը» և բացի այդ՝ նայել «գեհնեական հուրը»: «Նորին խավարը», դա—նույնն է, ինչ վոր հին հույների Աիդը, իսրայելացիների Շեոլը: Ինչ վերաբերում է հուբհրատող և բոցավառ դժոխքին, պետք է յենթադրել, վոր այդ պատկերա-

ցումները ծնունդ են առել «հրաշունչ» լեռների, կամ հրաբուխների մասին լսելուց, կամ անմիջական կերպով նրանց տեսնելուց և նրանց միջից հեղեղացող, յեռացող հոսանքները գիտելուց լետու: Յեթե հանգուցայիները գետնի թակն են և յեթե այնտեղ յայդքան տաք է և կրակ է բղխում այնտեղից,—նշանակում է, վոր հանգուցայիներն այրվում են կրակի մեջ:

Հնարավոր է, վոր նմանորինակ հավատքի հիմքը յեղել է և ավելի ուշ հետագայում զարգացած և հոգու մասին ավելի մըշակված հասկացողութիւնները յենթադրող—գիտկների այրման սովորութիւնը: Հանգուցայիների այրումը գործադրվում է միմիայն կուլտուրական բավական բարձր աստիճաններում, վորովհետև վառելիքի նախապատրաստումն արդեն, վորն անհրաժեշտ է նմանորինակ թաղման համար,—գերազանցում է նախնական մարդու տեխնիքական հնարավորութիւնները:

V

Մարդկային աշխատանքի արտադրական ուժի զարգացումը մղում եր վոչ միայն դեպի բնակչութեան խորացման ուժեղացումն, այլ և՛ դեպի աճող մեքենայութեան խմբերի միջով: Ծնունդ եր առնում փոխարկական հարաբերութիւնների բարդ ցանցը և վոչ պակաս բարդ ազդակցական հարաբերութիւնների ցանցը: Համայնական նեղ և սահմանափակ կապերը ընդլայնվում և վերածվում էյին հասարակական ավելի լայն կապերի և լրացվում էյին նրանցով: Կազմվում էյին քաղաքական միավորումներ, վորոնք արդեն դուրս էյին արեւակցական կամ ցեղակցական կազմակերպութիւններից: Այնուհետեւ նոր,—զարգացման ավելի բարձր աստիճանների վրա, նույն յերեւույթը նորից կրկնվում եր: Տնտեսական և քաղաքական միավորութեան առաջ եր գնում ընդլայնվող շրջանակներով.—տոհմական խմբերից—դեպի այսպես կոչված «ցեղը», «ցեղերից»—դեպի «ազգութիւնները» և դեպի սկզբնական «պետութիւնը»:

Տնտեսապես կապվում, քաղաքականապես՝ փոխենթարկվում, իսկ միասին վերցրած—ավելի և ավելի սերտ հարաբերութիւնների մեջ էյին մտնում իրար հետ այնպիսի խմբակները, վորոնց զաղափարախոսութեան մեջ շերտավորվել եր բնավ վոչ միատեսակ և վոչ միեւնոյն փորձը: Միավորվում էյին մերձափնյա և ցամաքային բնակիչները, լեռնաբնակներն ու հովտաբնակները, դեռեւս առողջային խաշնարածները և նույնքան սաղմնային ձրկ-

նորաները, նախնական յերկրագործները և նախնական վորսորդները: Տեղի յեր ունենում հարստացումն մտապատկերներին, հայացքներին, լեզվին—սուսջին անգամն եր սկսում ստեղծվել քիչ թե շատ զարգացած ընդհանուր լեզուն, իսկ նրա հետ միասին տեղի յեր ունենում և միավորումն գաղափարախոսական տարրեր տարրերի:

Միավորվում եյին և կրոնական մտապատկերները,—միավորվում եյին զարմանալի դյուրութեամբ, վորովհետև նրանց մեջ ըստ եյության, դեռ սկզբներից լիակատար նույնութիւն կար: Տարբերվում եյին նրանք լոկ վորոշ ժամանակութեաններով, գուցե իրանց կուլտի առարկա դարձած նախնիների անուններով և տեղային գունավորութեամբ: Տնտեսական զարգացման աստիճանի նույնութեան հետևանքով, խմբերի կրոնական հավատքները տարբերութեանը հաղիվ թե սրանից ել ավելի լինելու:

Սակայն հայացքների միավորումն, ընդհարելով նրանց, առիթ եր տալիս և ներքին հակասութեաններ և կատարյալ անհամաձայնութեան: Ուր են նախնիները: Նրանք գետնի տակ են, խավարում, ցրտում: Սակայն նրանք և ամպերից վեր են, լուսաշողված են արևի հովերժական ճառագայթներով: Նրանք հավերժորեն տանջվում են խավարի, ցրտի և սովի ցավերից: Սակայն նրանք և վայելքներ են ապրում շքեղ պարտեզներում, վորոնք առատ են այն բոլոր նյութերով, վոր կարող են զարգարել մարդկային կյանքը: Նրանք,—յեթե ոգտագործենք արդի զարգացած տեղի նարանութեանը,—գծովքում են, բայց միաժամանակ՝ նրանք և դրախտում են, և գետնի տակ են, և յերկնքում:

Ինչպէս հաշտեցնել այս հակասութեանները: Ինչպէս տնել, վոր հնարավոր լինի վորեվ և համաձայնութեան մտցնել այս, թըվում և թե, կատարելապես և բացարձակ անհամաձայնութեան մեջ:

Սակայն այս հակասութեանները գոյութեան ունեն լոկ մեղ համար: Նույն այն զարգացման պրոցեսը, վորը ծնունդ եր տվել այդ հակասութեաններին, նա յեւ հեշտացնում և վերացումն եր այդ բոլորը: Նույն այն սոցիալական ուլթերը, վորոնք ընդհարելով բազմակերպ աշխարհայացքներ այսպիսով մերկացնում եյին նրանց ներքին անհամաձայնութեանը,—միաժամանակ տալիս եյին նրանց և սոցիալական համաձայնեցումն և հաշտեցում:

Տոհմական կամ ցեղային խմբերի միջեւ փոխանակութեան

զարգացման համար արդեն անհրաժեշտ եր, վոր գոյութեան ունենար մարդկային աշխատանքի արտադրողականութեան վորոշ զարգացումն: Իսկ այս, իր հերթին պահանջում և վոչ միայն տեխնիկայի զարգացումն, այլ և անբաղկալի յորեն նրան կապված կուտակումն յուրատեսակ րեցեպտների, նշանների, սովորութեաների, գիտութեանների և տեղեկութեանների՝ թե նյութերի հատկութեանների, թե նրանց հետեւողականութեան, կապի, թե բընութեան յերեւութների պարբերականութեան և թե այն միջոցների մասին, վորոնցով հնարավոր և նախատեսել և ոգտագործել այդ յերեւութները: Յեւ անա խմբի կազմից սկսում են կամաց-կամաց առանձնանալ վնուկը, հեքիմը, ավագագույնը, կազմակերպիչը, արտադրական գործունեյութեան ղեկավարը, բոլոր այդ նշանների և սովորութեանների պահպանողը և նրա գերադանցութեանը խմբի սոսկական, շարքային անդամների համեմատութեամբ:

Արտադրական աշխատանքի հետագա աճեցողութեանը հընարավոր և դարձնում ավելի յիւր սերտ հարաբերութեաններ տեղեւ խմբերի միջեւ և միաժամանակ կապված լինելով ուղմային «տեխնոլոգիայի» և «գիտութեան» ընդարձակմանը՝ պայմանավորում և կազմակերպչական գործնեյութեան և ավելի բարձր աստիճանների զարգացումն:

Առավելապես արագընթաց և այդ զարգացումն այն պարագաներում, յերբ արտադրական աշխատանքը դուրս գալով վորեվ խմբի սահմաններից՝ կարգավորումն և պահանջում: Այդպես և, որինակ, այն դեպքը, յերբ անհրաժեշտ և յերկրագործական նըպատակներով հանրային ոգտագործումն գետի վարարումներին: Այստեղ չափազանց կարեւոր և քիչ թե շատ ստույգ կերպով նախատեսել վարարումի ժամանակը, նախապատրաստել այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ և ջուրը հավասարապես բաժանելուն թե դաշտերին և թե պաշարային պահեստներին: Այդ հողի վրա զարգացել և քուրմերի իշխանութեանը և ծնունդ են տուել համեմատաբար ընդարձակ և կայուն քաղաքական միավորումները Յեզիպոսում, Միջագետքում, Չինաստանում (Նեղոսի, Տիգրիսի, Ֆիկրատի, Գոանգոյի,—Գանգեսի և Յանցեկիազի վարարումները): Սակայն այդպիսի են և ամենահասարակ դեպքերը, յերբ անհրաժեշտ և, որինակի համար, սահմանադեմի հարեւան համայնքների ոգտագործման ներքո գտնվող արոտատեղիները և հողերը: Իսկ յեթե միացյալ ուլթերով վորսագնացութեան և կազմակերպ-

վում և կամ նախաձեռնվում են ռազմական արշավանք: առաջ-ամեն մի խմբի ղեկավարից զատ ընտրվում և և մեկ ընդհանուր հրամանատար, վորին և հանձնվում և ռազմական ընդհանուր կազմակերպությունը:

Այսպես և ծագում, աճում և խորանում կազմակերպչական և կատարողական աշխատանքի բաժանումն: Դա սկիզբն է հասարակությունից դասակարգային շերտավորման, նրա բաժանումն— շահագործողների և շահագործվողների: Ժամանակի ընթացքում շահագործողները սկսում են ավելի և ավելի բաժին յուրացնել հավելյալ ավարից, մթերքից, նյութից, պարզապես քանի գնում, այնքան ավելի հարստանում են, իշխանությունը կրողներ են դառնում, վորոնց հակադրված է մնում նրանց յենթականների, անիշխանների և չքավոր հողագուրկների աճող և բազմացող մասսան: Արտադրական խաղաղ աշխատանքի կազմակերպիչները երբեմն առանձնանում են՝ հատուկ խմբակ կազմելով—և նրանցը՝ բարձրագույն կատեգորիան է քրմական դասը: Իսկ ռազմական գործի կազմակերպիչները վերածվում են զինվորական դասի պարագլուխների, ազնվականների և փոքրիկ թագավորների: Սակայն լինում և և այնպես, վոր խաղաղ—արտադրական հարաբերությունների բնույթ կրող մի վորակ և կազմակերպություն ձուլվում և ռազմա-կազմակերպչական գործունեություն՝ կենտրոնանալով միջավայրի դասի ձեռքում:

Կազմակերպիչները՝ ավագները, առաջնորդները, զինվորականները, շուժուները, բահանաները, քուրմերը, խմբավարները, հեծիմները, բուժիչները,—իրանց հասույթներով և ունեցվածքով ամեն կերպ աշխատում են տարբերվել յերբեմնի միավորված ցեղային խմբի կազմից և իրոք, հասնում են իրանց նպատակին: Ցեղային խումբը բաժանվում և առանձին ընտանիքների:

Ունեվորների հարստությունները ողտագործվում են հողուտ հանգուցյալների:

Ժառանգորդը չէ մոռանում իր հանգուցյալ ծնողներին: Ամեն ուր իր կերած—խմածից բաժին է հանում նրանց համար: Հետևյալից, հանդիմանալ աշխարհում նրանց համար ուտել-խմելու բան կա: Նրանք չեն նիհարում, չեն մահանում: Նրանք մնում են թե կենդանի և թե աշխատանքի ընդունակ: Նրանք հովանավորում են իրանց մասին հողատար ժառանգորդին.—բազմացնում են նրա անասուններն ու նրա ստրուկները, ռազմական որհույթյուն են շնորհում նրա ղեկին, ավելացնում են

նրա ստանալիք հարկերը, վոր նա գանձում և իրան յենթակա հարեվաններից, լցնում են նրա ամբարները, նկուղները և շտեմարանները:

Յերբ կմահանա և՛ այս ժառանգը, նրա հաջորդները շքեղ հողահաց կկազմակերպեն, վորտեղ վո՛չ մի պակասություն չի լինի՝ վո՛չ խոշոր և վո՛չ մանր անասունների, վո՛չ լիճուկների և վո՛չ ել ծխակատարությունների: Վորպես ուղեկիցներ՝ նրանք այն աշխարհը կուղարկեն նրա հետ միասին նայել մի քանի ստրուկներ և գերիներ, վորոնք պիտի սպանվեն կամ գուցե և այրվեն նրա զիակի հետ միասին: մի քանի զինվորներ, վորոնք պիտի մահանան տուրքիներով, զինախաղերի միջոցին (միջնադարյան տուրքիներով արմատը—հենց այդ թագման սովորությունների մեջ է), մի քանի, կամ գուցե և հենց նրա բոլոր կանանց: Նրան կտան ղեկներ և ռազմական ամբողջ սպառազինությունը: Կոժտեն նրան այն բոլոր նյութերով, վորոնք անհրաժեշտ են նրան զժվարին և հեռավոր ճամբորդության համար.—կտան նրան ձի, նավակ, սահնակ, թանգարժեք իրեր և զգեստներ:

Նշանակում և, վոր հենց սկզբից նա վոտք է գնում այն աշխարհը վորպես հզոր մի արարած, վորի ույժն ու զորությունը ավելի յեվս ընդգծվում և ուժանում և՛ նրա հետ միասին թաղված շքախմբի, անասունների և գանձերի ուժերով: Սակայն այս ել դեռ բավական չէ: Այն աշխարհում նրան կզիմավորեն բարի կամեցող նախնիները, վորոնք պահպանել են իրանց ուժը՝ շնորհիվ այն հողատարության, վոր նա ցույց է տվել իր կյանքի որերին: Վորպես շնորհակալության արտահայտություն այն բոլորի համար, վոր նա հագեցրել է նրանց զոհաբերած կենդանիների արյունով, կերակրել և նրանց հացով ու մսով, քաղցրացրել և գինով և պուրկներով,—նրանք կզիմավորեն նրան և կառաջնորդեն այն զժվարին և վտանգավոր ճանապարհներով, վոր իրանք արդեն փորձել են և գիտեն: Նրանք կնախազգուշացնեն նրան կեղծ կամուրջներից, անփորձ կանցկացնեն չոր վոգիներից, վորոնք աղահորեն իրանց վորսին են սպասում: Կհայտնեն նրան կախապես նախապատրաստվող դարանակալ հարձակումների մասին, կհայտնեն նրան նայել այն հմայնքները, վորոնցով չար վոգիներին պետք է հեռացնել: Չեն շփոթվի լեռնային խճճված և վոլորապատույտ շավիղներում և ցույց կտան այն վայրերը, վորտեղ կարելի չէ հանգիստ առնել: Իրժվարին պայմաններում կան և անհրաժեշտ փրկության այլ միջոց-

ներ. Հար վողիներին կարելի չե շնորհել ստորուկներից մեկին, կամ մի այժ, կամ զգեստների և զարդարանքների մի մասը: Իսկ այն զահաբերուսները, վոր դեռ յեվս շարունակվում են յերկրի յերեսին, կենդանի մնացած ազգականների կողմից, նրանց նվիրած բերած այծերը, յեղները, վոչխարները, թռչունները, նրանց արյունը ճարպը, հացը, գինին, պտուղներն ու արմատները նորից և նորից կամրապնդեն հանգուցյալի ուժերը՝ ճանապարհի մնացորդ մասը յեվս հաղթահարելու համար: Այսպես հորավախճանն իր ամբողջ շքամբով և հարստություններով կհասնի վերին բարձրուսները, մինչև՛ ամենաբարձր յերկինքը և կսկսի իր յերանյալ կյանքը: Այստեղ նա կգրավի ճիշտ նույն տեղն ու դիրքը, վորպիսին նա գրավում եր յերկրում:

Գարզ ե, վոր դրախտը գոյություն ունի միայն հարուստների և ազնվականների համար:

Բոլորովին այլ ե շահագործված մի չքավորը, ստորուկի կամ շարքային մի վորեվի ընտանիքի անդամի մահվան գործը:

Այդպիսի ընտանիքների հանգուցյալները կյանքը շատ դժվար ե կենդանի մնացած ընտանիքի անդամները հազիվ հաղ են պահում իրանց գլուխները: Ել ժու մնաց, վոր բաժին հանեն հանգուցյալին: Վճիռեղից ձարել նրա համար սնունդ ու խըմիչք: Դեռ մահվանից հետո առաջին օրերը նրան հիշում են, ոջախի կրակի միջ մի քանի կտոր հացի փշրանք են գցում, յեթե միայն այդպիսի ընտանիքն ունի իր սեփական ոջախը, կամ վորեվի խմիչքից մի քանի կաթիլ կաթեցնում են նույն կրակի վրա, վորպէսզի այդպիսով գեթ փոքր ինչ կենդանություն տան նրան և զօրացնեն նրա ուժերը: Իսկ այնուհետեւ. — և այն ել շատ շուտով, առօրյա ծանր հոգսերի ճնշման տակ իսպառ մոռանում են իրանց հանգուցյալներին:

Յեվ քարշ են տալիս նրանք իրանց վողորմելի գոյությունը, բոլորից թողնված և քանի գնում ավելի և ավելի յեն հյուծվում ու մաշվում. նրանք հազիվ են կարողանում շարժվել, նրանք միշտ գտնվում են ցուրտ ու քաղցած կիսաքնություն դաժան վիճակում: Յեվ նրանք անգոր են պաշտպանվելու չար վողիների հարձակումներից, վորոնք իրանց գոյությունը պահպանում են միմիայն հանգուցյալներին խժուկով: Սակայն այդ միևնույնն ե, վորովհետեւ հենց վոր կենդանի մնացածները նրանց մասին մոռանում են՝ նրանք իսկույն կործանվում են: Իսկ ստորուկն ընտանիք չունի: Նրա մասին մտաբերող ել չկա: Ահա թե ինչու

շատ կասկածելի չե, թե նա այնպիսի հոգի ունենա, վորը շարունակի իր կյանքը մարմնի մահից հետո:

Մի նոր անդամ ե մահանում նույն աղքատ ընտանիքից:

Աղքատիկ ե և նրան ճանապարհ գցելու պրոցեսը: Յեթե արդեն լիակատար կերպով ե կատարվել զինվորական դասի շերտավորումն, առաջ այդ հանգուցյալին վոչ մի դենք չեն տա և նա ստիպված ե լինելու այն աշխարհում ել, ինչպես և այս կյանքում առաջ շարժվել մենակ, անոգնական և անպաշտպան՝ թշնամական հարձակումների հանդեպ: Նույնքան աղքատիկ են լինելու և նրա սննդապաշարները. — մի վորեվի աղավնի, կամ նիհարած հավ, մի բուռը հատիկ, կամ մի քանի ձու և մի քիչ գինի՝ բավական ջրախառն: Հազիվ թե դրանով յերկար ապրես: Յեվ կգնա հոգին անհայտ ճանապարհներով՝ սարսափահար, ճընշված, քաղցահար և թույլ: Յեվ վոչ վոք նրան չի դիմավորի և չի գտնի նա վոչ մի բարեկամ ուղեվար: Մնունդի բացակայությունից չե՞ վոր կործանվել են նրա բոլոր ազգականները, իսկ ուժեղ ոտարներից նրան վոչ վոք չի ճանաչում, չի հիշում, կամ հենց պարզապես չի ել ուղում նկատել այդպիսի փոքր ու աննշան միջատին: Յեվ այսպես հենց սկզբից նա շփոթվելու և մոլորվելու յե: Վրա յե գալիս չար վողին՝ և պիտի դողա ու սայթաքի նրա վտարը՝ և պիտի ընկնի նա անդունդը՝ կեր ու բաժին դառնալով դաժան դժոխքին:

Դժոխքը աղքատների համար ե: Դա հատուցումն ե չքավորության մեղքի, «հանդերձյալ» աշխարհի մոռացության և իրանց պարտականությունները դեպի հանգուցյալը չկատարելու: Դա հատուցումն ե այն մեղքի, վոր չքավորներն իրանց բոլոր հոգսերն ուղղում են այս աշխարհում իրանց «յերկրային կյանքը» բարեկալելուն և աչքաթող են անում հանդերձյալ կյանքը:

Նախնական մարդու մի քանի պատմադիրները բոլորովին իզոնը են ասում, թե իրը՝ «ետերական, բարոյական կրոնը» — իր՝ բարի և չար գործերի հատուցմամբ՝ ծնունդ և առել մարդկային կուլտուրայի բարձր աստիճաններում և իրը թե ետիկական մոմենտները բնավ բացակայում են հանդերձյալ կյանքի վայրենի և բարբարոսական մտապատկերներում: Այդ ճշմարիտ ե լուկ այն չափով, ինչ չափով նախնական հասարակության կուլտուր և միամիտ ետիկան և բարոյականությունը վոչ մի առնչություն չունին այն բարոյականությանը, վոր ընդհանուր և հատուկ ե իր շահագործող հակումներն ու հարստությունների

փաստը սքողող և թագցնող հասարակության մեջ ապրող քաղաքակիրթ պատմագիրներին: Բարձր կրոններում ետիկան ավելի շատ չէ, քան նախնական կրոններում: Միայն ետիկական հասարակությունների բովանդակությունը այլ է:

Հին Հունաստանի և Հռոմի կրոններում նման ետիկական հասկացողությունները «ապագա կյանքի» մասին չաջողեցին իրանց զարգացման մեջ. — չափազանց սրնթաց թավով և թըռիչքներով եր առաջ դնում այստեղ տնտեսական զարգացումը նրան ուղեկցող շերտավորումներով: Սակայն՝ և՛ այնտեղ սկսել էյին արդեն մշակել «հանդերձյալ կյանքի» մտապատկերները, վորպես հատուցումն այս աշխարհում կատարած վործերի և արարքների:

VII.

Միայն հարուստներն ու նշանավորները նախնիներ ունեն: Թեյվ Նրանք արդեն մեռել են դեռյելս մի քանի սերունդ առաջ, այնուամենայնիվ նրանք դեռ կենդանի չեն, վորովհետեւ անունը ու նվիրաբերություններ են ստանում իրանց ցեղի և ընտանիքից: Ըստ վերջին հասկացողությունների տոհմական մարդը նա յե, ով կարող է ասել, վոր իր անցյալում ունի մի քանի սերունդ այնպիսի նախնիների, վորոնք իր նման պարզիտական և շահագործող կյանք են վարել: Սակայն տոհմականության սկզբնական նշանացույցը կայանում է նրանում, վոր շահագործողների ընտանիքի նախնիքը չի մեռնում, վորովհետեւ նրանց ընտանիքը յերբեք անսնունդ և աննվեր է թողնում նրանց:

Քաղաքավարության առաջին աստիճանների և նույնիսկ ֆեոդալականության բարձրագույն աստիճանների համար միջնունուն նշանակութունն ունին՝ ինչ հարստությունը և ինչ ակաճավորությունը: Նրանց բաժանումն ու տարբերումն սկսվեց լոկ այն ժամանակից, յերբ առեւտրական վաստակը վերածվեց շահագործական հասույթի ինքնուրույն մի աղբյուրի՝ ֆեոդալական բենտային հավասար կերպով, — այսինքն՝ յերբ վաճառականների դասն սկսեց անջատվել ֆեոդալներից:

Կուլտուրայի պատմագիրները և իդյալիստական փիլիսոփաները բոլորովին իզուր և ապարդյուն էյին գլուխները կոտրում անմահության գաղափարի վրա: Այստեղ նրանք բավականաչափ հիմարություններ են ասել: Նրա աղբյուրն այնքան պարզ է, վճիտ է, անմիջական է և բնական, վորքան և նախ-

նական բոլոր պատկերացումներն ու հարաբերությունները: Սակայն, նա այդպես է մնում լոկ մինչեւ այն ժամանակ, քանի մենք, մեր քաղաքակիրթված գիտակցությամբ և բարոյականությամբ և քաղաքակիրթ մեր սովորություններով հանդեպ կեղծավորություն չենք սկսում խելքներիս զուտ ալ այդ հարաբերությունների վրա և ըստ մեր գաղափարների գունավորում նրանց:

Առանց սնունդի բոլոր արարածներն էլ կործանվում են: Մնունդը յերկար ժամանակ պահպանում է ույժերն ու կյանքը: Նշանակում է նրանք, վոր սննդի առատ պաշարներ ունեն և բարեպաշտորեն բաժին են հանում իրանց հանգուցյալների համար, — կարող են համոզված լինել, վոր իրանց նախնիքը դեռ ապրում են և ապրելու յեն այնքան ժամանակ, քանի գոյություն ունի նրանց ցեղն ու ընտանիքը: Նախնիքը կործանվում են ընտանիքի հետ միասին, ընտանիքը կործանվում է նախնիքների հետ: «Յերկրային» կյանքը «ետիքապես» կապվում է «յերկնային» գոյությանը: Յեւ այդպես և առավել յեւս այն պատճառով, վոր ընտանիքի կորուստը կարող է հատուցումն լինել նախնիքներին մոռացության տալու պատճառով, վորպես հետեւանք այն հանգամանքի, վոր նախնիները յերես դարձրին իրանց ցեղից, կամ ընտանիքից, իսկ հետո իրանք էլ այնքան թուլացան, վոր այլեւս անկարող էյին ոգնել նրան, յեթե նույնիսկ ցանկություն լիներ:

Ընդհակառակը, — չքավորը, դա — «անեռիմ ու անցեղ» մի արարած է: Գուցե յերբեմն նս դեռ, հիշում եր հանգուցյալ ծնողներին: Սակայն պապերին ու նախապապերին նա այլեւս վոչինչ չի գոհաբերում: Նրանք վերջնականապես մեռած են վոչ միայն «այս», այլեւ «այն» կյանքի համար:

Մենք չարաչար սխալված կլինէյինք, յերբ յենթադրէյինք, թե նախնական մարդը կամ այժմյան վայրենին թագավորական հարստության (династия) որինակով պահում են իրանց տոհմականության ցուցակը. — (հայտնի յե, վոր նրանք բոլորն էլ, դրանց թվում և՛ Ռոմանովները, և՛ Հաբսբուրգները, և՛ Հոհենցոլները իր ժամանակին հեռավոր նախնիքներ էյին հնարում իրանց անցյալում, վորպեսզի այսպիսով իրանց տոհմը կապեն «Հռովմեյական Ոգոստոս կայսերը», կամ թե՛ դժվար է յենթադրել, վոր այդ վայրենական ցեղերն իրանց տոհմականությունը պահէյին Հիսուսի համար կազմած Ավետարանի որինակով. — «Աբրահամ ծնի Իսահակ, Իսահակ ծնի Հակոբ և այլն՝ մինչեւ

հյուան հովսեփը, թեյեղ այս վերջինիս անհրաժեշտ եր հանգիստ թողնել, վորովհետեւ նա վոչ մի մասնակցութիւն չի ունեցել Հիսուսի ծննդեանը: Հիշողութիւնը լավ ե պահպանում ծնող-ներէ կերպն ու դեմքը, ավելի թույլ են մնում հիշողութիւն մեջ պապերը և, գուցե պահպանվում ե, սակայն շատ մշտնջարկ կերպով—նախապապերին: Դրանից այն կողմը բոլորովին ջնջվում են նախնիների բոլոր անհատական առանձնահատկութիւնները և հատուկ անունները և հեռավոր բոլոր նախնիքը ձուլվում են իրար՝ առաջ բերելով մեկ «մեծ ծերունու» կամ «Ավագ նախնիքի» առասպելական դեմքը,—մի վորեւի արեւի, կոկորդիլոսի, բանանի ձեւով, վորն յերբեմն աշխարհ ե իջել, սկիզբն ե դրել իր ցեղին, տոհմին և սովորեցրել ե նրան իր գիտեցած զանազան արվեստներն ու գիտելիքները: Յեւ հեռավոր նախնիքներին մատուցված բոլոր զոհաբերութիւնները ձուլվում են իրար՝ վերածվելով մի ընդհանուր զոհաբերութիւն՝ «Մեծ ծերունու» հասցեյին: Նա ապրում ե, վորովհետեւ յերբեք չի մնում առանց զոհաբերութիւն և առանց սնունդի:

Իր յերկրպագուների և հարգողների համար նա դառնում ե մի աստված, վոր սկիզբն ե տվել մարդկանց և կառուցել ե այս աշխարհը: Սակայն և նա ապրում ե այնքան, վորքան հիշում են նրան նրա հարգողները և ոժանդակում են նրան նոր և նոր զոհաժամատուցումներով:

Յահուս (Յեհովան) խանդոտութեամբ պատվիրում ե իր յերկրպագուներին.—ուրիշ աստված չպաշտեք, յերկրպագեցեք միայն ինձ և միայն ինձ մատուցեք ձեր զոհաբերութիւնները: Յեւ նա հոգատարութեամբ մատնացույց ե անում, թե ի՞նչ կենդանիներ և ի՞նչ թռչուններ և կենդանիների վճիռ մասերն են նրան առանձնապէս հաճելի:

Սակայն, հին հրեայական հավատքների համաձայն, նույն այդ Յահուսն ել ապրելու յե այնքան ժամանակ, վորքան տեղիւր յեն այդ զոհաբերումները: Ըստ սկզբնական հավատքների նա անմահ չե, նա կմեռնի իր ժողովրդի հետ միասին, նա կմոռացվի, յերբ կկործանեն նրա տաճարն ու զոհասեղանը և ցրվի ու անապատաւ կանեն նրա ժողովուրդը: Այդ ժողովրդի անկումը ցույց կտա, վոր այլ ժողովուրդների աստվածներն ավելի ուժեղ են, քան Յահուսն: Նրան կարող են կործանել ճիշտ այնպէս, ինչպէս նա ինքը կործանել և մոլորականների, աւոնականների և փղշտաիցների աստվածներին:

Բարեկոնյան դիտութեան շրջանում հրեյաները ծանր ու զաժան վողբերգութիւն ապրեցին: Ուրեմն՝ ի՞նչ: Յեթե կործանվեն նրանք, վորպէս ազգ և պետութիւն, նշանակում ե պիտի կործանվի և նրանց աստվածը: Այդպէս: Ուրեմն նրանք այլեւ յերբեք չեն կարող ասել, «կենդանի յե աստվածն Իսրայելի»: Յեւ միայն այդ շրջանում եր, վոր Յահուսի (Յեհովայի) քուրմերի և մարգարեների միացյալ աշխատանքով ու ջանքերով հրեյաների ազգային աստվածը վերածնվեց «համայն աշխարհի» մի աստծու, այսինքն՝ բոլոր տեղերի և ժողովուրդների, այսինքն՝ մի աստծու, վորին յերկրպագողներն իր ժամանակին կհաւատակեցնեն յերկրագնդի բոլոր ժողովուրդներին և նրանց յեւս կստիպեն զոհաբերութիւններ կատարել հրեյական Յահուս աստծուն:

Նշանակում ե, վոր անմահ աստծու գաղափարը ծնունդ ե առել այն հավատից, թե միմիայն այդ աստվածը, իր ժողովրդի հետ միասին, հաղթանակ կտանի բոլոր հակառակորդների գլխին և թե զոհաբերումները նրա հասցեյին անսպառ կմնան հավիտյան հավիտենից:

Յերբ վորեւի մի խմբակ—ցեղային մի համայնք, կամ հնադարյան մի «ցեղ» և այլն իր գերիշխանութեան ներքո միավորում ե նոր և նոր ուրիշ խմբակներ, վորոշ ինքնուրույնութիւն իրաւունքներ վերապահելով նրանց՝ ապա այդ միացրած խմբակների նախնիք—աստվածները, յենթարկվում են գերիշխող խմբի նախնիք—աստծուն: Նրանց սկսում են համարել գլխավոր աստծու տղաներ կամ ազնիւներ, կրտսեր յեղբայրներ կամ քույրեր և այլն: Ստեղծվում են մեծ քանակութեամբ առասպելներ և ավանդութիւններ, վորոնք այդպիսով բացաղրում են, վոր քաղաքականապէս միավորված այդ բոլոր խմբակները ազգակից են իրար, վորովհետեւ նրանց ցեղապետները, նրանց կյանք տվող նախնիք—աստվածները իրանց հերթին ծնունդ են առել միութեան գլխավոր աստծուց: Տեղային, ընտանեկան, տոհմական և կամ ցեղային աստվածների տեղային կուլտերին զուգընթաց զարգանում ե մի նոր, բնականուր աստծու «ազգային» կուլտ, վոր վճի ալ ինչ և յեթե վոչ բոլոր միավորված խմբերի գլխավոր աստծու, ուրիշ խոսքով՝ գերիշխող խմբի նախնիք աստծու կուլտը: Նրա համար ամենուրեք տաճարներ և զոհասեղաններ են կառուցվում: Նրա համար ամենուրեք վողջակիզումներ և խնկարկումներ են կատարվում, նշանակում ե, վոր այսուհետեւ նա զո-

յությունն ունի այլեւս վնչ միայն լոկ իր իմբի, այլեւս բոլոր մյուս խմբերի համար, նրանց հետ եւ ե, նրանց մեջ եւ ե, վորպես իր խմբի գլխավոր հովանավորը և վորպես գերագույն հակիչը՝ քաղաքականապես միավորված բոլոր այլ խմբերի:

Այսպես և ծնունդ առնում աստծու մասին գոյությունն ունեցող մտապատկերների շարքի յերկրորդ վեհաշունչ գաղափարը—աստծու ամենուրեքուքուցը: Աստված ամեն տեղ ե, վորտեղ նրան կերակրում են, այսինքն գոհեր են մատուցում: Իսկ հիշյալ աստիճանի վրա նրան կերակրում են «ամբողջ աշխարհում», այսինքն—բոլոր այն վայրերում, վորտեղ տարածվում ե նրա խմբի քաղաքական իշխանությունը և նույնիսկ այնտեղ, վորտեղ վտար են դնում նրա խմբի անդամները:

Յեւ այդ աստվածն արդեն սկսում ե ամենակարող յեւ ամենագոր մի արարած դառնալ: Չե՞ վոր նա մեծ հաջողությամբ հաշիվները մաքրեց բոլոր հակառակորդների հետ, նրանցից ուժեղ դուրս յեկավ, յենթարկեց նրանց իրան և տիրեց այն նվիրաբերություններին, վորոնք առաջներում շնորհվում էին բացառապես նրանց:

Բայց վորպեսզի հնարավոր լինի միաժամանակ ներկա լինել «ամենուրեք» և ամենուրեք եւ վայելել մատուցող գոհերը, այդ աստվածը առանձնահատուկ մի արարած պիտի լինի: Նա արդեն չի կարող լոկ «Մեծ ծերունի» լինել, վորը լինում ե լոկ բանասերի, քարայրի, քարի, կոկորդիլոսի, ապիսի (յեղիպտացիների սրբազան յեզը)՝ Վոլիմպոսի կամ Սինայի վրա: Նա չի կարող լոկ մարմնական, թեկուզ և նուրբ մարմնական արարած լինել: Նա վոգի պիտի լինի, վորն անտեսանելի կերպով, խորհրդավորապես ներկա յե ամենուր, իսկ բանասերի, քարի, կոկորդիլոսի, Վոլիմպոսի և Սինայի լեռան հետ կապված ե լոկ հատուկ, զգայական միջոցով:

Ահա թե ինչու զարգացման միմիայն բարձրագույն աստիճաններում ե աստված կատարելապես հոգեվոր արարած դառնում: Սակայն այդ եւ լոկ փիլիսոփաների խորամանկ հույս դատողությունների և վոչ թե կրոնական պրակտիկայի և կրոնական պապուլյար թեորիայի համար: Սրանց համար նա առաջվա նման «որբերով ծերացած» «Մեծ ծերունի» յե:

Վերածնվելով կատարյալ վոգու, բացարձակապես հոգեվոր մի արարածի՝ աստվածը վերջնականորեն շղարշվում ե միատիքական մշուշներով և կորցնում ե իր ամբողջ իրականությունն ու

իր յերկրային ծագման բոլոր հետքերը: Նրա կապը ոչալ հարաբերություններից այնքան ե խզվում, վոր այն գոհերը, վոր միակն եյին նրա գոյության պահպանության համար, դառնում են ինչ վոր կատարելապես անույալ, դուռ սիմվոլիկ մի բան, վոր չունի կենսական և պրակտիկ և վնչ մի նշանակություն իր՝ աստծու համար—«ամենագոհ», «ամենայերանյալ» մի արարածի, մի վոգու, վոր միանգամայն ազատ ու զերծ ե մարմնական վորեւեւ կարիքներից:

VIII

Դառնանք այժմ ամենուրեք ամենագոհ, ամենայերանելի «Մեծ ծերունուց»—անմահ մի արարածից, վորովհետեւ դարեր կերակրել են նրան և ելի կկերակրեն, թողնենք նրան և դառնանք մահկանացու մարդկանց, նրանց հանդերձյալ կյանքին, նրանց հետմահյա յերանություններին ու տանջանքներին:

Դառնանք այն կրոնին, վոր յեւրոպական կուլտուրայի տեր մարդկանց կողմից սովորաբար համարվում ե ամենազարգացածը, ամենակատարյալը.—վնչ թե ուրիշ կրոնների հետ զուգընթաց գոյություն ունեցող մի կրոնի, կամ կրոնի, վոր ծագել ե մյուսներից, այլ այն միակ կրոնին, վորն սրժանի յե այդ անվան և վորակապես բարձր ե մյուսներից:

Հարկւով, հենց վոր սկսում ես խոսել քրիստոնեության մասին, իսկույն յեւթի ղեմ ես առնում մի շարք պապուլյար մտապատկերների.—լնչ համեմատություն կարող ե լինել նրա և այլ կրոնների միջեւ: Չե՞ վոր քրիստոնեյությունը,—գոհն իր նախնական շրջանում,—չավորություն կրոնն եր. Վոլտեղ կարող ենք հարուստի և ազատ Ղազարոսի նման մի բան գտնել, կամ թե ե այսպիսի մի համեմատություն՝ թե Քրիշչես ուղտին դժվար ե մտնել ասեղի ծակով, այնպես եւ հարուստին դժվար ե մտնել արքայությունը յերկնից:

Սրան պետք ե ամենից առաջ պատասխանել այն, վոր քրիստոնեյական առասպելի ծագումը շատ բարդ ե: Այնտեղ հրեկայական քանակությամբ բարդ, յերբմն միանգամայն տարբեր և իրար հակասող մոմենտներ են կուտակված՝ ավելի բարդ և տարբեր, քան Պրոմեթեյոսի առասպելի մեջ: Յեւ իր սոցիալական արմատներով նույնպես նա բնավ այնքան պարզ ու հասարակ չե, ինչպես կարծում են այն մարդիկ, վորոնք քրիստոնեյությունը ներկայացնում են, վորպես տանջվածների և ծան-

բարեհաճանքի կրօն: Բավական նշանակալից և արդեն այն փաստը, վոր պրոֆ. Վիպպերը՝ («Բրիտտոնեյության ծագումն» գրքում) բուրժուական շատ բարեմիտ մի գիտնական, բավական հիմքեր և գտել ապացուցելու և բնորոշելու համար, վոր նախնական բրիտտոնեյությունը վոչ այլ ինչ էր, յեթե վոչ հաբուս վաշխառու Գերի կրօն:

Մենք հանգիստ կերպով կարող ենք թողնել, վոր քահանաներն ու ստավածաբանները զտեն «իսկական» Հիսուսի, «իսկական» ուսմունքի «իսկական» իմաստը, Հիսուսի՝ վոր իբր թե գոյութիւն և ունեցել պատմութեան մեջ: Միայն կհիշատակենք, վոր Հիսուսի առասպելը բնավ ներդաշնակված չէ իր տարրերում և խաղում և ծիածանի բոլոր գույներով, վորովհետեւ զեռնվա չի գտել պայքարի «վերջնական» արդյունքները. — զարգանալով, վերափոխվելով, հարմարվելով, նա եվոլյուցիայի յե յենթարկվել միշտ, սակայն զեռ չէ հասել վերջնական արդյունքների:

Տվյալ գեղքում մեզ համար բավական և զիմել քրիստոնեյական սովորական պրակտիկային և այստեղ եւ սակայն կալարելի յե հիշատակել լոկ մի քանի մոմենտներ և փուլանշաններ:

Յեւ կարծում եմ, վոր արդի լուսավորված ընթերցողի հետ հարկ չկա յերկար վիճելու հոշակավոր «ինդուգնեցիաների» («քավորութիւնների») — լայն կերպով գործադրվող մեղքերի թողութեան վաճառքի մասին: Ինչ կարող են ասել, թե դա «եքսցեսս» էր, չարաշահութիւն էր, վորն և հետագայում, բողոքական յեկեղեցու կողմից արժանացավ պատժի:

Սակայն յես կառաջարկեյի ընթերցողին փոքր ինչ խորհել արդի ուղղափառական յեկեղեցու պրակտիկայի վրա՝ նրա հոգեհանգստեան պատարագներով, քառասունքներով, անմարելի կանթիկներով, քահանաներին հյուրասիրելու և պատվելու բազմատալի կարգով այն ամենը, ինչ գրված և լավ և թանկագին հիշատակադրքերում հանգուցյալին հիշատակելու և նրանց համար զոհաբերումներ կատարելու մասին: Այստեղ պարզ սոված եւ վոր առատ նվիրաբերութիւններով զօրօքից զուրս են բերվում նույն իսկ այն մարդիկ, վորոնք մահացու մեղքեր են կատարել և վոր չկա այնպիսի մի մեծ մեղք, վորն առատ նվերներով և զոհաբերութեամբ հոգեվորականութիւնը չկարողանա քավել և զարձնել:

Բայց պարզ է, վոր առատ զոհաբերումներ կարող են կատարել միմիայն այն ժառանգորդները, վոր հարուստ ժառանգութիւն են ստացել հանգուցյալից հետո: Իսկ ով է հոգ տանելու աղքատ մեղապարտի մասին, վորն ապրել և մենակ և մահացել մի վորեվեցանկապատի տակ:

Պետրոսը բաց է անում զբախտի ժանգոտած և ճանչացող զոները լոկ նրանց առջև, վորոնց համար յերկրում լավ չին և մուծված՝ զբախտում ունենալիք բնակարանի դիմաց:

Սակայն այս մասին յես կարող եմ յերկար չխօսել, վորովհետեւ բավական խոսել եմ այդ խնդրի մասին իմ «Բարեպաշտ մտորումների» և «Կրօնական հավատքների զարգացման ակնարկի» մեջ:

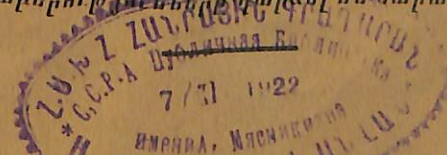
Ամեն մի նոր կրօնը, գոյութիւն ունեցող կրօնների մեջ կատարվող ամեն մի նոր քայլը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ այն միջիմալ զիջումն ու հարմարեցումն փոփոխվող պայմաններին, առանց վորի կրօնը յերբեք չեր կարող իր գոյութիւնը պահպանել:

Յեւ քրիստոնեյութիւնը, ինչպես և բոլոր այլ կրօնները, հանդես է գալիս վոչ իբրեւ մի կրօն, վոր հերքում է իր նախորդներին, այլ վորպես նրանց հաստատողը:

Առաջ ընթանալով նվազագույն զիջումներով և նվազագույն հարմարեցման ճանապարհով՝ բոլոր կրօններն եւ, վորպես ընդարձակ հիմք իրանց բնդհանուր գրութեան, պահպանել են բարբարոսի և վայրենու աշխարհայացքը:

Յեւ նրանք շատ բան են պահպանում այդ աշխարհայացքից, քանի լայնորեն տարածված են զեռ տեխնիկայի հետամնաց ձեւերը, որինակ, յերկրագործութեան մեջ, քանի արտադրական պրոցեսների վիտական ըմբռնողութիւնը զեռ յեւ մի փոքր խումբ մարդկանց բաժինն է մնում և քանի զեռ հասարակութիւնը, շահագործման ձեւերի եվոլյուցիայի հետ միտաին եւ, այնուամենայնիւ զեռ մնում է վորպես շահագործող հասարակութիւն:

Միմիայն կոմունիզմի հաղթանակով հասարակութիւնը կդառնա մարդկային հասարակութիւն և վերջապես կհաղթահարի բարբարոսին ու վայրենուն, վորի համար քաղաքակիրթ հասարակութեան — այժմյան քաղաքացիական հասարակութեան — քաղաքակիրթ հարաբերութիւնները չեն հարադատ տարերք: ...

2. U. p. 2.

ԳԻՆԸ 20 ԿՈՊ. ՋԵՐԿ.

1211

1211

<< Ազգային գրադարան

NL0027883

